

Μανώλης Σπαθής

Μαρξιστικές Αναλύσεις για την Τρέχουσα Κρίση

Ρέθυμνο 2012

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Π.Μ.Σ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ 2010-12

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ:

ΛΑΠΑΤΣΙΩΡΑΣ ΣΠΥΡΟΣ

ΣΤΑΘΑΚΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΒΑΓΓΕΛΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
1.1. Εισαγωγή στη μαρξιστική ανάλυση για τις κρίσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.....	5
1.2. Η ιστορική εξέλιξη της συζήτησης ανάμεσα στους μαρξιστές για την κρίση.....	8
1.2.1. Κάουτσκι. Η υποκαταναλωτική θεωρία.....	12
1.2.2. Τουγκάν-Μπαρράνφσκι. Η δυσαναλογία μεταξύ των διάφορων τομέων της καπιταλιστικής παραγωγής.....	12
1.2.3. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ και η υποκαταναλωτική θεωρία.....	14
1.2.4. Μπουχάριν και η δυσαναλογία μεταξύ των τομέων παραγωγής.....	16
1.2.5. Γκρόσμαν. Οι κρίσεις ως έκφραση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.....	18
2. Ο CHRIS HARMAN ΚΑΙ Ο ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΖΟΜΠΙ.....	21
2.1. Ο Νόμος.....	21
2.2. Οι Αντισταθμιστικές Τάσεις.....	22
2.3. Η Κρίση και η Πτώση του Ποσοστού Κέρδους.....	24
2.4. Συγκέντρωση και Συγκεντροποίηση Κεφαλαίου.....	25
2.5. Η διπλή φύση κάποιων εμπορευμάτων.....	26
2.6. Πίστωση και Χρηματικό Κεφάλαιο.....	29
2.7. Χρήμα, Κερδοσκοπία, Πλασματικό Κεφάλαιο και Κρίση.....	32
2.8. Η Καταγωγή της Κρίσης.....	34
3. Ο Μ. ROBERTS, ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΤΩΤΙΚΗ ΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΟΣΟΣΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ.....	37
3.1. Ο Roberts και ο Κέυνς.....	41
3.2. Μία σύντομη κριτική στις μαρξιστικές θεωρίες υπερπαραγωγής.....	43
3.3. Η Πρόβλεψη.....	44

4. HARVEY: ΕΞΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ.....	47
4.1. Η γεωγραφία παίζει ρόλο.....	53
5. GERARD DUMENIL & DOMINIQUE LEVY, THE CRISIS OF NEOLIBERALISM.....	55
5.1. Νεοφιλελευθερισμός, καπιταλισμός και τάξεις.....	55
5.2. Καπιταλισμός, Νεοφιλελευθερισμός και κρίσεις.....	57
5.3. Η κρυφή γοητεία της μπουρζουαζίας.....	61
5.4. Κρίση νεοφιλελευθερισμού vs κρίση υπερσυσσώρευσης (Κέυνς vs Μαρξ) ...	62
5.5. Σύνοψη βασικών θέσεων ανάλυσης της κρίσης από τους Ντυμενίλ-Λεβί.....	63
6. Ο CARLO VERCELLONE, Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΟΔΟΣ.....	65
6.1. Μία κριτική στις βασικές προϋποθέσεις των <i>Christian Marazzi</i> και <i>Carlo</i> <i>Vercellone</i>	66
6.2. <i>Hardware</i>	71
6.3. <i>Software</i>	73
6.4. Το Διαδίκτυο.....	76
6.5. Διαδίκτυο και Εργασία.....	77
6.6. Διαδίκτυο, Πνευματικά Δικαιώματα και Περιφράξεις των Κοινών.....	81
ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ.....	87
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	88

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από το βάθος και την ένταση της οικονομικής κρίσης, η μαρξιστική πολιτική οικονομία οφείλει να δώσει το παρόν, κύρια για δύο λόγους. Αφενός γιατί η μαρξιστική παράδοση μπορεί να φωτίσει τα αίτια της κρίσης και τους μηχανισμούς εξάπλωσης της αλλά και αφετέρου επειδή μπορεί να δώσει και μια νέα πνοή στην οικονομική σκέψη. Η ορθόδοξη νεοκλασική αντίληψη είχε ανακηρύξει το τέλος της ιστορίας αλλά και την αυγή μιας εποχής χωρίς κρίσεις. Για πολλές δεκαετίες αυτή η άποψη φαινόταν ισχυρή και εδραιώθηκε τόσο στον ακαδημαϊκό χώρο, με ολέθριες επιπτώσεις για τα ετερόδοξα οικονομικά αλλά και στην πολιτική σκέψη με αντίστοιχες συνέπιες για τον κοινωνικό σχηματισμό.

Η κρίση στην οικονομία μπορεί να δημιουργήσει “κρίση” και στην οικονομική σκέψη και να καταφέρει ρήγματα στην κυριαρχία αυτής της ορθοδοξίας. Για να μετασχηματιστεί όμως η πιθανότητα αυτή σε δυνατότητα είναι απαραίτητο ο χώρος της πολιτικής οικονομίας, και ειδικά οι μαρξιστές να ανασυνταχθούν και να απαντήσουν στα ερωτήματα της εποχής μας.

Μέσα από την παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε κάποιους από τους βασικούς εκπροσώπους της μαρξιστικής οικονομικής σκέψης που καταπιάνονται με την τρέχουσα κρίση και την υπέρβαση της.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα ακολουθήσει μια εισαγωγή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης των μαρξιστών αλλά και της συζήτησης που ανέπτυξαν μέσα από τις ιστορικές τους αντιπαραθέσεις.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα δούμε την ανάλυση του Harman, με ιδιαίτερη έμφαση στην αντίφαση της τιμής με την αξία και το “Νόμο της Πτωτικής Τάσης του Μέσου Ποσοστού Κέρδους” συνδυασμένα σε μια πλήρη ιστορική αφήγηση των πολιτικών εξελίξεων των τελευταίων δεκαετιών.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα δούμε τον Roberts, ο οποίος δίνει επίσης μεγάλη προσοχή στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους αλλά και στην οργανική σύνθεση

του κεφαλαίου. Ιδιαίτερη θέση στην οπτική του καταλαμβάνει ο ρόλος της μη παραγωγικής εργασίας στην εξέλιξη της τάσης των κερδών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα εξετάσουμε την προσέγγιση του μαρξιστή γεωγράφου και ανθρωπολόγου Harvey, αποτελεί μια ιδιαίτερη ματιά καθώς φωτίζει σχεδόν άγνωστες πτυχές του οικονομικού συστήματος, όπως για παράδειγμα την εξέλιξη της κρίσης στον χώρο και το χρόνο.

Στο πέμπτο κεφάλαιο θα συναντήσουμε τους Duménil και Lévy και την ιδιαίτερη ανάλυση τους για το νεοφιλελευθερισμό σαν αποτέλεσμα της κοινωνικής συναίνεσης ανάμεσα στους καπιταλιστές και τα διευθυντικά στρώματα καθώς και κάποιες από τις πολλές μετρήσεις που έχουν κάνει γύρω από τις εισοδηματικές ανισότητες και την χρηματιστικοποίηση.

Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο θα δούμε του “αιρετικούς” Vercellone και Marazzi, η ανάλυση τους για την εξέλιξη του καπιταλισμού σε “βιοκαπιταλισμό” και οι θεωρητικές αναζητήσεις για την τύχη του νόμου της αξίας στην κοινωνία της γνώσης θα μας δώσουν την ευκαιρία να ρίξουμε μια ματιά στον κόσμο των νέων τεχνολογιών.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Εισαγωγή στη μαρξιστική ανάλυση για τις κρίσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Ο Μαρξ ποτέ δεν ανέπτυξε μια πλήρη θεωρία για τις οικονομικές κρίσεις συγκεντρωμένη σε ένα σημείο των γραπτών του. Υπάρχουν πολλές σκέψεις και ιδέες διάσπαρτες σε όλα του τα έργα. Η ανάλυσή του για τις οικονομικές κρίσεις εξελισσόταν με το πέρασμα του χρόνου.

Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τα γραπτά του Μαρξ να είναι σε πολλά σημεία αμφίσημα και ανοιχτά σε διαφορετικές ερμηνείες. Πολλοί από τους πρώτους μαρξιστές δεν διάβασαν ποτέ τον δεύτερο και τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, που εκδόθηκαν μετά τον θάνατο του συγγραφέα τους, το 1883, μετά από προσπάθειες του Ένγκελς και αργότερα του Κάουτσκι. Ιδιαίτερα ο Ένγκελς πάλευε για χρόνια να ταξινομήσει τα ανολοκλήρωτα χειρόγραφα του Μαρξ, ώστε να μπορούν να εκδοθούν. Ακόμα πιο άγνωστα παρέμεναν άλλα έργα του Μαρξ όπως οι *Θεωρίες για την Υπεραξία* αλλά και το *Grundrisse (Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας)*.

Τα παραπάνω είχαν σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια θολή και στρεβλή εικόνα για την ανάλυση του Μαρξ πάνω στις οικονομικές κρίσεις. Μπορούμε όμως να σκιαγραφήσουμε με αδρές γραμμές δύο κυρίως σχολές εντός των μαρξιστών με βάση την ανάλυσή τους για την κρίση.

Η μία, λοιπόν, προσέγγιση είναι αυτή της κρίσης υπερπαραγωγής. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η παραγωγή στον καπιταλισμό πραγματοποιείται τυφλά, χωρίς οι καπιταλιστές να λογαριάζουν αν η αγορά είναι σε θέση να απορροφήσει το προϊόν. Η μείωση των μισθών των εργατών, καθώς και η αύξηση της ανεργίας μειώνουν την αγοραστική δύναμη της εργατικής τάξης και επομένως τα ήδη παραγμένα αγαθά μένουν απούλητα. Το πρόβλημα της υπερπαραγωγής εντείνεται με την παρουσία χρηματικού κεφαλαίου. Αυτό συμβαίνει επειδή όταν το κεφάλαιο βρίσκεται στη

χρηματική του μορφή μπορεί να είναι αντικείμενο θησαυρισμού και αντί να ξοδεύεται μπορεί να αποταμιεύεται, και έτσι ο κάθε πωλητής : διατρέχει τον κίνδυνο να μην βρει αγοραστή για τα προϊόντα του, πράγμα που αυξάνει τις πιθανότητες ξεσπάσματος μιας κρίσης υπερπαραγωγής. Το επιχείρημα αυτό, συνιστά σε ένα βαθμό και την μαρξική κριτική στο Νόμο του Σαι.

Η προσέγγιση αυτή για τις κρίσεις υπερπαραγωγής ή υποκατανάλωσης¹ έχει μια κάποια βάση, μιας και ο ίδιος ο Μαρξ είχε γράψει:

Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει η φτώχεια και η περιορισμένη κατανάλωση των μαζών, ενώ αντίθετα η τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι να αναπτύσσει με τέτοιο τρόπο τις παραγωγικές δυνάμεις, λες και το όριό της αποτελείται μόνο από την απόλυτη καταναλωτική δύναμη της κοινωνίας.²

Αλλά όταν ο Μαρξ έλεγε ότι η περιορισμένη κατανάλωση είναι η *τελική* αιτία όλων των κρίσεων κυριολεκτούσε. Το επιχείρημα του ήταν ότι, μόλις ξεσπάσει κάπου μέσα στο σύστημα μια κρίση, η περιορισμένη κατανάλωση είναι αυτή που καθιστά την ύφεση αναπόφευκτη. Η υπερπαραγωγή όμως είναι πανταχού παρούσα, μιας και εξ ορισμού οι εργάτες πληρώνονται λιγότερο από την αξία του προϊόντος της εργασίας τους, επομένως, όσο υπάρχει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, δεν υπάρχει τρόπος η εργατική τάξη να καταναλώνει ολόκληρο το προϊόν της. Η υπερπαραγωγή όμως είναι και κάτι άλλο, είναι από μόνη της ο ορισμός της ύφεσης και όχι απλώς η αιτία:

Είναι καθαρή ταυτολογία να λέμε πως οι κρίσεις προκαλούνται από την έλλειψη αποτελεσματικής ζήτησης ή αποτελεσματικής κατανάλωσης... Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα δε σημαίνει τίποτα άλλο, παρά πως δεν βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν για αυτά... Αν όμως, για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μιαν επίφαση βαθύτερης αιτιολόγησης, μας

---

¹ Η υποκατανάλωση σε έναν βαθμό είναι η άλλη όψη της υπερπαραγωγής, καθώς και οι δύο όροι υπονοούν ότι η ζήτηση δεν είναι αρκετή για να καλύψει την προσφορά.

² Μαρξ Κ., 2009. *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Βιβλίο III, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, σελ. 610. Βασίζομαι στη μετάφραση του Π. Μαυρομμάτη κάνοντας και δικές μου παρεμβάσεις όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο.

που πως η εργατική τάξη παίρνει ένα πάρα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της, και πως το κακό αυτό μπορεί να θεραπευτεί όταν η εργατική τάξη πάρει μεγαλύτερο μερτικό απ' αυτό, όταν δηλαδή ο μισθός της αυξηθεί, τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως οι κρίσεις προετοιμάζονται από μια περίοδο, όπου γενικά οι μισθοί αυξάνονται και η εργατική τάξη πράγματι παίρνει μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του ετήσιου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θα έπρεπε, από την άποψη αυτών των απολογητών της σωστής και «απλής» (!) κοινής λογικής, να απομακρύνει την κρίση. Φαίνεται, λοιπόν, πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή περικλείει όρους ανεξάρτητους από τις καλές ή κακές προθέσεις των ανθρώπων που επιτρέπουν την σχετική εκείνη ευημερία της εργατικής τάξης μόνο προσωρινά, και πάντα σαν προάγγελο της κρίσης.³

Η άλλη κύρια σχολή μαρξιστών δίνει μεγαλύτερη έμφαση στον άναρχο και χαοτικό τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η καπιταλιστική παραγωγή. Ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται ο ανταγωνισμός μέσω της αγοράς είναι τόσο ανεξέλεγκτος που δημιουργεί ανισομέρειες, τόσο γεωγραφικά, όσο και μεταξύ κλάδων.

Τόσο αυτή η σχολή, όσο και η πρώτη που αναφέραμε, έχουν κάτι κοινό: και οι δύο σχεδόν αδιαφορούν για τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Αυτό είναι προβληματικό από δύο σκοπιές: αρχικά, συνιστά μεθοδολογικό ατόπημα το να επιχειρούμε μια μαρξιστική ανάλυση για την κρίση χωρίς να παίρνουμε υπόψη μας το νόμο αυτό, ο οποίος καταλαμβάνει έναν αρκετά μεγάλο όγκο στο μαρξικό έργο, γεγονός που σημαίνει ότι και για τον ίδιο τον Μαρξ ήταν βαρύνουσας σημασίας. Εκτός της μεθοδολογικής ασυνέπειας απέναντι στο μαρξικό έργο, είναι, επιπλέον, λάθος να αγνοούμε την επίδραση της κερδοφορίας πάνω στη διαδικασία των επενδύσεων, αφού είναι εμπειρικά διαπιστωμένη και θεωρητικά τεκμηριωμένη και από όλες τις άλλες σχολές οικονομικής σκέψης πέραν της μαρξιστικής.

Ακόμη, η προσέγγιση της κρίσης με εργαλείο τη θεωρία της πτωτικής τάσης του

---

³ Μαρξ Κ., 2009. *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Βιβλίο II: Το προτσές κυκλοφορίας του κεφαλαίου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, σελ 410

μέσου ποσοστού κέρδους έχει κάποια σοβαρά πλεονεκτήματα έναντι των άλλων δύο σχολών. Αν και υπάρχουν μεγάλα υπολογιστικά προβλήματα στο να προσδιορίσουμε το εκάστοτε ποσοστό κέρδους και την δυναμική του, μιας και οι μαρξικές κατηγορίες διαφέρουν κατά πολύ από τα στοιχεία των στατιστικών αρχών, εντούτοις μπορούμε να πούμε ότι σε γενικές γραμμές το ποσοστό κέρδους είναι υπολογίσιμο. Αυτό είναι σημαντικό γιατί, αν το ποσοστό κέρδους είναι υπολογίσιμο και μπορούμε να παρατηρήσουμε τη γενική του τάση, τότε ίσως μπορέσουμε να κάνουμε και προβλέψεις σχετικά με την πιθανότητα εμφάνισης μιας κρίσης. Αντίθετα, οι άλλες δύο θεωρίες δεν μας παρέχουν αυτή τη δυνατότητα. Η υπερπαραγωγή παρατηρείται όταν πλέον η κρίση είναι γεγονός, και επομένως δεν μας προσφέρει καμία δυνατότητα πρόβλεψης, ενώ την θεωρία της ανισομέρειας, όσο σωστή και χρήσιμη κι αν είναι θεωρητικά και πολιτικά, είναι ουσιαστικά αδύνατο να την ποσοτικοποιήσουμε. Για αυτό τον λόγο και αυτή η προσέγγιση δεν είναι χρήσιμη από πλευράς πρόβλεψης.

Ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος να αντιλαμβανόμαστε τις κρίσεις είναι περίπου ο αντίστροφος από αυτόν που χρησιμοποιούν οι υποστηρικτές των θεωριών της υποκατανάλωσης. Η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου σε σχέση με την κερδοφορία οδηγεί σε παραγωγή μεγαλύτερη της αποτελεσματικής ζήτησης και όχι το αντίστροφο. Όπως θα το έθετε ο Μαρξ:

Η υπερπαραγωγή κεφαλαίου, και όχι οποιουδήποτε άλλου μεμονωμένου αγαθού (παρόλο που η υπερπαραγωγή κεφαλαίου πάντα περιλαμβάνει την υπερπαραγωγή αγαθών) είναι για αυτόν τον λόγο απλά υπερ-συσσώρευση κεφαλαίου [...]. Ο σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής, παρόλα αυτά, είναι η αυτοεπέκταση του κεφαλαίου, δηλαδή η απόσπαση υπερεργασίας, παραγωγής υπεραξίας και κέρδους.⁴

1.2. Η ιστορική εξέλιξη της συζήτησης ανάμεσα στους μαρξιστές για την κρίση

Όπως αναφέραμε εισαγωγικά, στο έργο του Μαρξ δεν περιέχεται σε

---

⁴ Μαρξ Κ., 1984. *Θεωρίες για την υπεραξία (τέταρτος τόμος του "Κεφαλαίου")*. Μέρος πρώτο, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, Κεφάλαιο XVII

αναπτυγμένη μορφή μια γενική θεωρία των οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού, κατ' αναλογία π.χ. με τη θεωρία του εμπορεύματος, της καπιταλιστικής συσσώρευσης ή της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι αναφορές του στις οικονομικές κρίσεις έχουν κατ' αρχάς, μέχρι την έκδοση του *Κεφαλαίου*, ένα περιγραφικό-αποσπασματικό χαρακτήρα. Αλλά και στα ώριμα οικονομικά έργα του Μαρξ, η θεωρία των κρίσεων βρίσκεται "αναμειγμένη" με άλλες θεωρητικές αναπτύξεις⁵.

Το γεγονός αυτό συνετέλεσε στο να διαμορφωθούν από τους Μαρξιστές διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες θεωρητικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού. Τρεις από τις προσεγγίσεις αυτές, οι οποίες αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα στο πλαίσιο της ιστορικής Μαρξιστικής συζήτησης για τις οικονομικές κρίσεις κατά την περίοδο 1900-1937 (κρίση υπερσυσσώρευσης, κρίση υποκατανάλωσης, κρίση λόγω της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους) και στις οποίες αναφερθήκαμε συνοπτικά στην εισαγωγή, παρέμειναν έκτοτε ως οι Μαρξιστικές εκδοχές ερμηνείας των κρίσεων, με την έννοια ότι επανέρχονται ως ερμηνευτικά σχήματα κάθε φορά που ξεσπάει μια κρίση.

Βασικές θέσεις που μπορούμε να ανιχνεύσουμε στα κείμενα του Μαρξ. Ήδη το 1848 στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, οι Μαρξ και Ένγκελς έγραφαν:

«Στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία που σε κάθε άλλη, προηγούμενη εποχή θα φαινότανε σαν παραλογισμός, η επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται ριγμένη πίσω, σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας. [...] Η βιομηχανία, το εμπόριο φαίνονται εκμηδενισμένα. Και γιατί; Γιατί η κοινωνία έχει πάρα πολύ

---

⁵ Ο αποσπασματικός χαρακτήρας που έχει η θεωρητική ανάλυση των κρίσεων μπορεί να γίνει κατανοητός από τον κύριο στόχο που έχει η θεωρητική ανάλυση του Κεφαλαίου: «οι κρίσεις δεν αποτελούν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά μια (πιθανή) έκβαση της οικονομικής συγκυρίας, η οποία βεβαίως προκύπτει ως αποτέλεσμα των εγγενών δομικών αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ο Μαρξ, έχοντας επιλέξει στο Κεφάλαιο ως αντικείμενο ανάλυσης τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γενικά, ασχολείται κυρίως με αυτές τις εγγενείς δομικές αντιφάσεις, δηλαδή με τα μόνιμα δομικά χαρακτηριστικά (τους "νόμους") του τρόπου παραγωγής, και δευτερευόντως με τις συγκυριακές αποκρυσταλλώσεις τους (τις φάσεις του οικονομικού κύκλου, τις κρίσεις κ.λπ.). Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελ. 621

πολιτισμό, πάρα πολλά μέσα ύπαρξης, πάρα πολύ βιομηχανία, πάρα πολύ εμπόριο. Οι παραγωγικές δυνάμεις που διαθέτει δεν χρησιμεύουν πια για την προώθηση του αστικού πολιτισμού και των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας. Αντίθετα, έγιναν πάρα πολύ μεγάλες γι' αυτές τις σχέσεις, εμποδίζονται από αυτές. Κάθε φορά που οι οικονομικές παραγωγικές δυνάμεις ξεπερνούν το εμπόδιο αυτό φέρνουν σε αναταραχή ολόκληρη την αστική κοινωνία, απειλούν την ύπαρξη της αστικής ιδιοκτησίας. [...] Πώς ξεπερνά η αστική τάξη τις κρίσεις; Από το ένα μέρος καταστρέφοντας αναγκαστικά μάζες από παραγωγικές δυνάμεις. Από το άλλο κατακτώντας καινούργιες αγορές και εκμεταλλευόμενη πιο βαθιά τις παλιές. Πώς λοιπόν; Προετοιμάζοντας πιο ολόπλευρες και πιο τεράστιες κρίσεις και ελαττώνοντας τα μέσα για να προλαβαίνει τις κρίσεις»⁶

Ο Μαρξ αναφέρεται εκτενώς στις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού στο τρίτο τμήμα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (κεφ. 13-16). Ο γενικός τίτλος της ενότητας είναι: "Ο νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει". Ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα των κρίσεων δίνει όμως και στην ενότητα III του 15^{ου} κεφαλαίου (του τρίτου τόμου και πάλι) που τιτλοφορείται "Πλεόνασμα κεφαλαίου σε συνθήκες πλεονάζοντος πληθυσμού".

Ο Μαρξ ονομάζει τις οικονομικές κρίσεις «κρίσεις υπερπαραγωγής» διευκρινίζοντας παράλληλα:

«Υπερπαραγωγή κεφαλαίου, και όχι ξεχωριστών εμπορευμάτων --αν και η υπερπαραγωγή κεφαλαίου περιλαμβάνει πάντα την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων-- δεν σημαίνει λοιπόν τίποτε άλλο από υπερσυσσώρευση κεφαλαίου»⁷

Ο Μαρξ θεωρεί τις κρίσεις μοιραίο αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής:

«Περιοδικώς παράγονται πάρα πολλά μέσα εργασίας και μέσα

---

⁶ Μαρξ Κ. Ένγκελς Φ., 1999. *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ 36

⁷ Μαρξ Κ., 2009. Τόμος Γ', σελ. 326-327

συντήρησης, τόσα που δεν μπορούν να τα βάλουν να λειτουργήσουν σαν μέσα εκμετάλλευσης των εργατών με ένα ορισμένο ποσοστό κέρδους. Παράγονται πάρα πολλά εμπορεύματα, τόσα που στις δοσμένες από την κεφαλαιοκρατική παραγωγή συνθήκες διανομής και κατανάλωσης δεν μπορούν να πουληθούν και να ξαναμετατραπούν σε νέο κεφάλαιο η περιεχόμενη σ' αυτά αξία και η περιεχόμενη σ' αυτήν υπεραξία, έτσι που να μπορεί να πραγματοποιηθεί το προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής χωρίς διαρκώς επαναλαμβανόμενες εκρήξεις [...] Η παραγωγή σταματάει, όχι επειδή έχουν ικανοποιηθεί οι ανάγκες, αλλά όταν το σταμάτημα αυτό το απαιτούν η παραγωγή του κέρδους και η πραγματοποίησή του»⁸

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Μαρξ, οι κρίσεις έχουν ως βασικό κοινωνικό περιεχόμενο την "πληθώρα κεφαλαίου", την υπερπαραγωγή κεφαλαίου τόσο στη μορφή (επενδυμένων) μέσων παραγωγής όσο και στη μορφή αδιάθετων (καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών) εμπορευμάτων. Η υπερπαραγωγή αυτή δεν είναι απόλυτη (δεν αφορά τις κοινωνικές ανάγκες), αλλά σχετική, δηλαδή προσδιορίζεται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: αναφέρεται πάντοτε στη δυνάμενη να πληρώσει ζήτηση και στο ύψος εκείνο του ποσοστού κέρδους, που αν δεν επιτυγχάνεται, διακόπτεται "η "υγιής", "ομαλή" ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής.

Η υπερπαραγωγή κεφαλαίου (υπερσυσσώρευση), που η άλλη όψη της είναι η υστέρηση (ως προς την παραγωγή) της δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης (υποκατανάλωση), προκαλεί την πτώση του ποσοστού κέρδους, είναι λοιπόν έννοιες με τις οποίες ο Μαρξ περιγράφει τις αλληλεξαρτώμενες εκφάνσεις της οικονομικής κρίσης του καπιταλισμού. Ανάλογα με την κύρια έννοια που επέλεξαν για να στηρίξουν τη θεωρητική ανάλυση της κρίσης, οι Μαρξιστές στη συνέχεια χωρίστηκαν σε τρία διακριτά ρεύματα (και εντός αυτών των ρευμάτων εμφανίστηκε και το τρίτο γενικό είδος ερμηνευτικής προσέγγισης της κρίσης από τη μεριά των μαρξιστών: αυτό της άναρχης και ανισόμετρης διαδικασίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης, στο οποίο αναφερθήκαμε στην εισαγωγή).

---

⁸ Μαρξ Κ., 2009. Τόμος Γ', σελ. 326-327

1.2.1. Κάουτσκι. Η υποκαταναλωτική θεωρία

Κατά τον Κάουτσκι, η υποκατανάλωση είναι όχι μόνο η αιτία των κρίσεων, αλλά και το ουσιώδες χαρακτηριστικό της σύνθετης δομής τους. Καταρχήν, η καπιταλιστική τάξη είναι σχετικά ολιγάριθμη και άρα η ατομική της κατανάλωση δεν μπορεί να υπερβεί κάποια όρια. Επίσης, λόγω των ταξικών συσχετισμών δύναμης και της κύριας τάσης της καπιταλιστικής παραγωγής να επαναστατικοποιεί την τεχνολογία και τα μέσα παραγωγής έχουμε αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας, οι οποίες υπερβαίνουν τις αυξήσεις του πραγματικού μισθού. Επομένως, η μερίδα των μισθών στο καθαρό προϊόν μειώνεται. Το αποτέλεσμα είναι η κρίση λόγω αδυναμίας πραγματοποίησης της αξίας των παραχθέντων εμπορευμάτων.^{9 10}

Επομένως, σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είναι δυνατόν να υπάρξει και να αναπαράγεται σε διευρυνόμενη κλίμακα. Θα βρίσκεται, αντίθετα, σε μια μόνιμη κρίση υποκατανάλωσης-υπερπαραγωγής. Για να μπορεί ο καπιταλισμός να ξεπερνά την κρίση και να διευρύνει την καπιταλιστική παραγωγή, έχει ανάγκη από μια "εξωτερική" αγορά, που δεν έχει τη μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, "τα μη καπιταλιστικώς παράγοντα επαγγέλματα και έθνη" σύμφωνα με τη διατύπωση του Κάουτσκι, τα οποία θα απορροφούν την υπερβάλλουσα παραγωγή^{11 12}

1.2.2. Τουγκάν-Μπαρράνφσκι. Η δυσαναλογία μεταξύ των διάφορων τομέων της καπιταλιστικής παραγωγής

Στις απόψεις του Κάουτσκι, αλλά και άλλων μαρξιστών της Γερμανικής

⁹ Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. Σελ 627

¹⁰ Clarke S., 1994. *Marx's Theory of Crisis* (διαθέσιμο και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.warwick.ac.uk/~syrbe/Publications.html>). Σελ 20

¹¹ Η αναγκαιότητα παρουσίας ενός «τρίτου» σε σχέση με το κεφάλαιο και την εργασία εμφανίζεται σε όλες τις εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας.

¹² Howard M. C., King J. E., 1992. *A History of Marxian Economics, Volume II: 1929-1990*, MacMillan Education LTD, London. Σελ. 70

Σοσιαλδημοκρατίας (όπως ο Bernstein) αντιπαρατέθηκε αρχικά ο Ρώσος Μαρξιστής καθηγητής Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι.^{13 14}

Η κριτική του Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι μπορεί να συνοψισθεί σε δύο βασικές θέσεις:

α) Οι απόψεις του Κάουτσκι (και των υπόλοιπων μαρξιστών της ίδιας σχολής) απομακρύνονται με τη θεωρία της υποκατανάλωσης από τη θεωρία της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου που διατύπωσε ο Μαρξ (στο δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*), σύμφωνα με την οποία, *είναι δυνατή* η διευρυνόμενη αναπαραγωγή μιας "καθαρής" καπιταλιστικής οικονομίας, χωρίς την ανάγκη ύπαρξης "τρίτων" καταναλωτών πέραν των φορέων της καπιταλιστικής παραγωγής, δηλαδή των εργατών και των καπιταλιστών.

β) Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της μερίδας των κερδών έναντι της μερίδας των μισθών δεν συνεπάγεται ότι η παραγωγή ξεπερνάει την καταναλωτική δυνατότητα της κοινωνίας, γιατί με την καπιταλιστική ανάπτυξη η παραγωγή (και αντίστοιχα η αγορά) αναδιαρθρώνεται. Μέσα από αυτές τις αναδιαρθρώσεις ο τομέας παραγωγής μέσω παραγωγής αυξάνει διαρκώς και αντίστοιχα η αγορά μέσω παραγωγής σε βάρος του τομέα παραγωγής καταναλωτικών εμπορευμάτων και της αντίστοιχης αγοράς καταναλωτικών (μισθιακών) εμπορευμάτων.

Κατά τον Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι το βασικό χαρακτηριστικό των κρίσεων είναι η υπερπαραγωγή και όχι η υποκατανάλωση: Πρόκειται για μια συγκυριακή υπερπαραγωγή μέσω παραγωγής, επειδή η συσσώρευση δεν εξαρτάται από τα μέσα κατανάλωσης. Δηλαδή πρόκειται για παραγωγή καπιταλιστικών εμπορευμάτων (μέσω παραγωγής) σε ποσότητες και τιμές υπό τις οποίες δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ένα ικανοποιητικό, για τη συνέχιση της συσσώρευσης, κέρδος. Η παραγωγική διαδικασία ανακόπτεται έτσι προσωρινά, τα εμπορεύματα μένουν απούλητα, ή διατίθενται σε "καταστροφικές" τιμές για τους καπιταλιστές (βιομηχάνους και εμπόρους). Ως *αιτία* της κρίσης υπερπαραγωγής θεωρεί ο Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι τη δυσαναλογία μεταξύ των διαφορετικών κλάδων της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο

---

¹³ Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. Σελ 628-631

¹⁴ Clarke S., 1994. Σελ 26-28

ίδιος συνοψίζει ως εξής τα συμπεράσματά του:

«Η διαδεδομένη αντίληψη, την οποία ως ένα βαθμό συμμεριζόταν και ο Μαρξ, ότι η αθλιότητα των εργατών, οι οποίοι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, καθιστά αδύνατη την πραγματοποίηση των προϊόντων της διαρκώς διευρυνόμενης καπιταλιστικής παραγωγής, λόγω ανεπαρκούς ζήτησης, πρέπει να θεωρηθεί λάθος. Είδαμε ότι η καπιταλιστική παραγωγή δημιουργεί μόνη της για τον εαυτό της μια αγορά --η κατανάλωση είναι απλώς μία εκ των ροπών της καπιταλιστικής παραγωγής. Αν η κοινωνική παραγωγή ήταν οργανωμένη σχεδιασμένα, εάν οι διευθυντές της παραγωγής είχαν μια ολοκληρωμένη γνώση της ζήτησης και την εξουσία να μεταφέρουν ελεύθερα την εργασία και το κεφάλαιο από τον ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο, τότε δεν θα μπορούσε η προσφορά των εμπορευμάτων να ξεπεράσει τη ζήτηση, όσο χαμηλή και αν ήταν η κοινωνική κατανάλωση (μισθιακών εμπορευμάτων)»^{15 16}

1.2.3. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ και η υποκαταναλωτική θεωρία

14

Η πρώτη απάντηση στον Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι από τη μεριά του Κάουτσκι επικεντρώθηκε στη σωστή επισήμανση ότι η θέση πως η συσσώρευση κεφαλαίου μπορεί να συντελείται ακόμα και αν μειώνεται ο όγκος των εμπορευμάτων που καταναλώνει η εργατική τάξη στο σύνολό της δεν ανταποκρίνεται στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ¹⁷.

Ο Τουγκάν-Μπαρράντοφσκι αναφέρεται, όπως είπαμε, στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ για να θεμελιώσει την άποψή του σχετικά με τη δυνατότητα διευρυνόμενης αναπαραγωγής μιας "καθαρής" καπιταλιστικής κοινωνίας. Από τα σχήματα αυτά προκύπτει όμως ότι η διευρυνόμενη αναπαραγωγή του καπιταλισμού συνδέεται αναγκαστικά με τη διεύρυνση και της αγοράς μισθιακών-καταναλωτικών

¹⁵ Παρατίθεται στο Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. Σελ 630-631

¹⁶ Βλ. Clarke S., 1994. Σελ 28

¹⁷ Clarke S., 1994. Σελ 29

εμπορευμάτων (που σημαίνει και αύξηση των συνολικών πραγματικών μισθών, καταρχήν με την απασχόληση επιπρόσθετων εργατών).^{18 19}

Η κριτική του Κάουτσκι στον Τουγκάν-Μπαρανόφσκι είναι ορθή. Ωστόσο, τα ερωτήματα που έθεσε ο Τουγκάν-Μπαρανόφσκι αφορούσαν το ζήτημα του πώς συμβιβάζεται η θεωρία της υποκατανάλωσης με τη θεωρία που διατύπωσε ο Μαρξ για τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή της "καθαρής" καπιταλιστικής οικονομίας.

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ υπερασπίστηκε τη θεωρία της υποκατανάλωσης ενάντια στα αναπαραγωγικά σχήματα του 2^{ου} τόμου του Κεφαλαίου. Υποστήριξε ότι τα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ είναι "λάθος", διότι προϋποθέτουν μια διαρκή "διεύρυνση της δυνάμενης να πληρώσει ζήτησης για εμπορεύματα". Εφόσον μια τέτοια διεύρυνση είναι, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, αδύνατη χωρίς την ύπαρξη "τρίτων προσώπων", συνάγεται ότι τα "μαθηματικά σχήματα δεν μπορούν να αποδείξουν απολύτως τίποτα στο ζήτημα της συσσώρευσης, διότι οι ιστορικές τους προϋποθέσεις είναι αστήρικτες"²⁰.

Η Λούξεμπουργκ υπερασπίζεται τη θέση ότι η υστέρηση της αμοιβής των εργατών ως προς τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και τον όγκο των παραγόμενων καταναλωτικών εμπορευμάτων καθιστά αδύνατη τη διευρυμένη αναπαραγωγή μιας "καθαρής" καπιταλιστικής οικονομίας. Οι πραγματικές καπιταλιστικές οικονομίες καταφέρνουν να ξεπερνούν τις κρίσεις που διαρκώς δημιουργεί ο φραγμός της υποκατανάλωσης μέσω της προσφυγής στα "τρίτα πρόσωπα" του "μη-καπιταλιστικού περιβάλλοντος" των αποικιών, που απορροφούν την πλεονάζουσα (υπερ) παραγωγή κάθε καπιταλιστικά αναπτυγμένης αποικιακής δύναμης.

Η υποκαταναλωτική προσέγγιση οδηγεί σε μία θεωρία κατάρρευσης του

---

¹⁸ Θυμίζουμε ότι πραγματικοί μισθοί είναι το σύνολο (ο όγκος) των εμπορευμάτων που αγοράζουν οι εργάτες με την αμοιβή τους, η οποία εκφράζεται σε αξίες ή αντίστοιχα τιμές και ονομάζεται ονομαστικός μισθός. Με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, οι αξίες και αντίστοιχα οι τιμές των (μισθιακών) εμπορευμάτων μειώνονται, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η μείωση του ονομαστικού μισθού παρά την αύξηση του πραγματικού μισθού.

¹⁹ Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. Σελ. 632

²⁰ Howard M. C., King J. E., 1989. *A History of Marxian Economics, Volume I: 1883-1929*, Princeton, New Jersey. Σελ 107-112

καπιταλισμού. Τα «τρίτα» πρόσωπα που απορροφούν το πλεόνασμα μπορεί να είναι όχι μόνο εκτός ενός κοινωνικού σχηματισμού (σε αυτήν την περίπτωση η υποκαταναλωτική θεωρία αποτελεί μία βάση για την εκκίνηση μίας θεωρίας της αποικιοκρατίας ή του ιμπεριαλισμού²¹), αλλά να βρίσκονται και στο εσωτερικό του ίδιου του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Για παράδειγμα, το κράτος ως καταναλωτής καπιταλιστικά παραχθέντων εμπορευμάτων ή η "νέα μεσαία τάξη" των "μη-παραγωγικών" μισθωτών του εμπορίου, της διαφήμισης κ.λπ. που "δεν αυξάνει τις αξίες της οικονομίας", ενώ "η κατανάλωσή της ζωογονεί την αγορά"²².

Επειδή όμως οι δυνατότητες των "τρίτων καταναλωτών" να απορροφούν τη διαρκώς διευρυνόμενη πλεονάζουσα παραγωγή δεν είναι ανεξάντλητες, σύμφωνα με τη θεωρία της υποκατανάλωσης, οδηγούμαστε αναπόφευκτα στην κατάρρευση του καπιταλισμού^{23 24}.

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ διατυπώνει με σαφή τρόπο τη θεωρία κατάρρευσης του καπιταλισμού ανεξάρτητα από τις ταξικές συγκρούσεις λόγω της ροπής του καπιταλισμού να συρρικνώνει τον οικονομικό χώρο των "τρίτων προσώπων":

«Η επανάσταση των εργατών, ο ταξικός τους αγώνας, και σ' αυτό ακριβώς συνίσταται η εγγύηση της νικηφόρας δύναμής τους, είναι απλώς ιδεολογική αντανάκλαση της αντικειμενικής ιστορικής αναγκαιότητας του σοσιαλισμού, η οποία προκύπτει απ' την αντικειμενική οικονομική αδυναμία ύπαρξης του καπιταλισμού σε κάποιο συγκεκριμένο επίπεδο της εξέλιξής του»²⁵

1.2.4. Μπουχάριν και η δυσαναλογία μεταξύ των τομέων παραγωγής

Ο Μπουχάριν ασκεί κριτική στη Λούξεμπουργκ και προσθέτει διάφορα νέα σημεία στη μαρξιστική συζήτηση για τις κρίσεις:

²¹ Clarke S., 1994. Σελ 53

²² Μοσκόβσκα Ν., 1988. *Θεωρίες για τις Οικονομικές Κρίσεις*, Κριτική, Αθήνα. Παρατίθεται στο Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. Σελ 640

²³ Howard M. C., King J. E., 1989. Σελ 111

²⁴ Clarke S., 1994. Σελ 41

²⁵ Παρατίθεται στο Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. Σελ 640

α) Ο Μπουχάριν «σπάει» μια θέση-ταμπού του τότε σοσιαλιστικού κινήματος. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι οι συνολικοί μισθοί μπορούν να αυξάνονται στον καπιταλισμό τόσο, όσο απαιτεί η απρόσκοπτη αναπαραγωγή των κυρίαρχων οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων (αυτό αφορά και τους πραγματικούς αλλά υπό προϋποθέσεις και τους ονομαστικούς μισθούς).

Είναι προφανές ότι αυτή η θέση προσβάλλει τα θεωρητικά θεμέλια της υποκαταναλωτικής θεωρίας, εφόσον σε αυτήν την περίπτωση η ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά είναι συμβατή με τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ, επομένως η κρίση μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα άλλων παραγόντων²⁶.

β) Ο Μπουχάριν, εκκινώντας από τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ, υποστηρίζει ότι η δυσαναλογία ανάμεσα στους τομείς της παραγωγής οδηγεί σε κρίση, όμως

«ο παράγων κατανάλωση αποτελεί ένα στοιχείο αυτής της δυσαναλογίας [...] Η σωστή λειτουργία της κοινωνικής αναπαραγωγής απαιτεί μια σωστή αναλογία μεταξύ των καταναλωτικών αγαθών των εργατών και των άλλων μερών του συνολικού κοινωνικού προϊόντος [...] Με άλλα λόγια: Η δυσαναλογία της συνολικής κοινωνικής παραγωγής δεν συνίσταται μόνο στη δυσαναλογία των κλάδων παραγωγής αλλά και στη δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και προσωπικής κατανάλωσης»²⁷

Πρόκειται για την πρώτη προσπάθεια να αποδωθεί η κρίση σε πολλές κύριες

---

²⁶ Οι Μηλιός κ.α. υποστηρίζουν: «Η θέση-ταμπού για την αδυναμία των συνολικών μισθών να μεταβάλλονται σε αντιστοιχία με τους ρυθμούς της κεφαλαιακής συσσώρευσης στηρίζεται καταρχήν σε μια αυθαίρετη αντίληψη σχετικά με τον κοινωνικό συσχετισμό δύναμης ανάμεσα σε εργάτες και καπιταλιστές, σύμφωνα με την οποία η μερίδα των μισθών διαρκώς μειώνεται και μάλιστα τόσο ώστε να προκύπτει αδυναμία "διάθεσης" της παραγωγής. Έτσι ακόμα και συγγραφείς που αντιλαμβάνονται ότι το ποσοστό κέρδους μπορεί να αυξάνεται μακροπρόθεσμα (και) μέσα από τη μείωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (συνεπεία ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας ως προς την αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου) εμμένουν στη δογματική θέση ότι οι ονομαστικοί μισθοί στον καπιταλισμό πρέπει συνεχώς να συρρικνώνονται. Σήμερα γνωρίζουμε, π.χ. από την ιστορική εξέλιξη μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ότι η θέση αυτή δεν επαληθεύεται. Όχι μόνο οι πραγματικοί μισθοί αλλά και η μερίδα των μισθών παρουσίαζε ανοδική τάση τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες του ΟΟΣΑ». Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. Σελ.636

²⁷ Παρατίθεται στο Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. Σελ 637

αιτίες κι όχι μόνο σε μία τάση η οποία αναπτύχθηκε πολύ περισσότερο στη μαρξιστική συζήτηση για την κρίση μετά το 1970²⁸.

Σε αντίθεση με τη θεωρία της υποκατανάλωσης η θεωρία της υπερσυσσώρευσης ala Μπουχάριν δεν οδηγεί σε μία νομοτελειακή κατάρρευση του καπιταλισμού. Η διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού είναι δυνατή όπως την περιέγραψαν τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ με αναγκαία την παρουσία περιοδικών κρίσεων, μεγαλύτερης ή μικρότερης έντασης. Ο Μπουχάριν χαρακτηριστικά υποστηρίζει ότι "Μόνιμες κρίσεις δεν υπάρχουν" και ότι "Το όριο (του καπιταλισμού) είναι η ένταση των καπιταλιστικών αντιφάσεων σ' ένα συγκεκριμένο βαθμό"²⁹.

1.2.5. Γκρόσμαν. Οι κρίσεις ως έκφραση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

Ενώ εξελισσόταν η διαμάχη μεταξύ των θεωρητικών της υποκατανάλωσης και της υπερσυσσώρευσης, αναπτύχθηκε και μία τρίτη ερμηνεία των κρίσεων που εστίαζε στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

18

Το ποσοστό κέρδους μπορεί να εκφραστεί μέσω της σχέσης:

$$R = \frac{v}{C+\mu} = \frac{v/\mu}{[C/\mu]+1}$$

όπου το ποσοστό κέρδους είναι η εξαρτημένη μεταβλητή (R). Το ποσοστό υπεραξίας (ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης) είναι ο λόγος (v/μ), όπου v είναι η υπεραξία και μ το μεταβλητό κεφάλαιο (η αξία των εργατικών μισθών). Η οργανική ή αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου είναι ο λόγος (C/μ) και με C δηλώνεται το σταθερό κεφάλαιο.

Σύμφωνα με τον Μαρξ η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους προκύπτει από το γεγονός ότι μακροπρόθεσμα η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνει ταχύτερα από

²⁸ Βλ. και Howard M. C., King J. E., 1992. Σελ 311-329

²⁹ Παρατίθεται στο Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. Σελ 637

την παραγωγικότητα της εργασίας, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και να μειώνεται το ποσοστό κέρδους (εφόσον το ποσοστό υπεραξίας -- εκμετάλλευσης-- αυξάνεται με ρυθμούς χαμηλότερους από την οργανική σύνθεση), δηλαδή να αυξάνεται το υπερπροϊόν με ρυθμούς χαμηλότερους από το επενδυμένο κεφάλαιο³⁰.

Ο Henryk Grossmann ήταν βασικός εκφραστής της ερμηνείας των κρίσεων με βάση την τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει. Η πτώση του ποσοστού κέρδους χαρακτηρίζει την κρίση και αιτία της κρίσης είναι η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (η ταχύτερη αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας).

Ο Γκρόσμαν άσκησε συστηματική κριτική στην υποκαταναλωτική θεωρία, καθώς υποστήριζε ότι η πραγματοποίηση του παραγόμενου υπερπροϊόντος και η διευρυνόμενη αναπαραγωγή της καθαρής καπιταλιστικής κοινωνίας είναι δυνατή για όσο το ποσοστό κέρδους παραμένει σε συγκεκριμένα επίπεδα. Η τάση της πτώσης του ποσοστού κέρδους είναι αυτή που στην πραγματικότητα λειτουργεί ως τάση κατάρρευσης του καπιταλισμού, και η οποία εκδηλώνεται με περιοδικές οικονομικές κρίσεις.

Επομένως, όταν τα μέσα και οι δυνατότητες του καπιταλιστικού συστήματος να ανθίσταται στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους (οι αντιδρώσες αιτίες στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους) εξαντληθούν, τότε θα καταρρεύσει και ο καπιταλισμός.

Η Μοσκόβσκα, συνεχιστής της υποκαταναλωτική θεωρίας, ασκεί κριτική σε αυτήν την άποψη. Η Μοσκόβσκα υποστήριξε ότι η τεχνολογική πρόοδος που εμφανίζεται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο δεν αυξάνει την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου ταχύτερα από το ποσοστό υπεραξίας, επομένως, αντί να εμφανίζεται μία τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους, εμφανίζεται μία τάση ανόδου αυτού όπως προκύπτει εύκολα από τη σχέση που εκφράζει το ποσοστό κέρδους. Αυτό που συμβαίνει, υποστηρίζει, είναι ότι η εισαγωγή τεχνολογίας αυξάνει το βαθμό

---

³⁰ Για μια πιο αναλυτική εξέταση του «νόμου» βλέπε Σταμάτης Γ., 1993. *Τεχνολογική Εξέλιξη και Ποσοστό Κέρδους στον Μαρξ*, Κριτική, Αθήνα

εκμετάλλευσης, και συγχρόνως αυξάνει και την παραγωγικότητα της εργασίας ταχύτερα από την τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου να μειώνεται.³¹

Η ερμηνεία των οικονομικών κρίσεων με βάση το “νόμο της πτωτικής τάσης” του ποσοστού κέρδους υιοθετήθηκε από τον Maurice Dobb αργότερα, χωρίς να οδηγεί σε μία θεωρία κατάρρευσης του καπιταλισμού. Ο Dobb υποστήριξε ότι ο Μαρξικός νόμος εκδηλώνεται μόνο προσωρινά (και τότε προκύπτουν οι οικονομικές κρίσεις), ενώ ακολούθως η ισχύς του ακυρώνεται από τις αντισταθμιστικές δυνάμεις, οι οποίες αποκαθιστούν το ύψος του ποσοστού κέρδους στα προηγούμενα επίπεδα. Οι αντισταθμιστικές δυνάμεις είναι παράγοντες που επιδρούν σε όλες τις μεταβλητές του ποσοστού κέρδους εκτός της τεχνολογικής εξέλιξης (για παράδειγμα η οικονομία σε σταθερό κεφάλαιο, η ανάπτυξη των συστημάτων επικοινωνίας κλπ.)³²

---

³¹ Μοσκόβσκα Ν., 1988. Σελ 79-94

³² Βλ. σχετικά Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. Σελ 649-660

2. Ο CHRIS HARMAN ΚΑΙ Ο ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΖΟΜΠΙ

Για να προσεγγίσουμε την άποψη του Harman θα πρέπει να αναλύσουμε τον «Νόμο της Πτωτικής Τάσης του Μέσου Ποσοστού Κέρδους», τουλάχιστον όπως τον επεξεργάζεται ο ίδιος³³. Σύμφωνα με τον Harman, η οπτική του Μαρξ είναι σαφώς διαφορετική στο θέμα αυτό από τις θεωρήσεις του Σμιθ και του Ρικάρντο. Ο μεν Σμιθ εντόπιζε ως αιτία της πτώσης των ποσοστών κέρδους τον ανταγωνισμό, ενώ ο Ρικάρντο τη λεγόμενη φθίνουσα απόδοση. Για τον Μαρξ η τάση αυτή βρίσκεται σε μια άλυτη αντίθεση η οποία ενέχεται στην ίδια τη δυναμική του συστήματος και για αυτόν τον λόγο παίρνει τον χαρακτήρα νόμου.

2.1. Ο Νόμος

Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που βασίζεται στην ανταγωνιστική συσσώρευση. Ο κάθε μεμονωμένος καπιταλιστής προσπαθεί να κερδίσει σε ανταγωνιστικότητα έναντι των αντιπάλων του μέσα από την αύξηση της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού που απασχολεί. Αυτό μπορεί να το επιτύχει οργανώνοντας την παραγωγική διαδικασία έτσι, ώστε ο κάθε ένας εργάτης να κινεί ολοένα και περισσότερα μέσα παραγωγής. Αυτό αυξάνει τη φυσική έκταση των μέσων παραγωγής έναντι της εργατικής δύναμης που απασχολείται σε αυτά και (*ceteris paribus*) αυξάνει και το κόστος της επένδυσης για τα μέσα παραγωγής, ενώ το κόστος του μισθού παραμένει σταθερό. Με μαρξικούς όρους έχουμε μια επέκταση του «σταθερού κεφαλαίου» έναντι του «μεταβλητού κεφαλαίου» ή αλλιώς αύξηση της «οργανικής σύνθεσης» του κεφαλαίου, δηλαδή του λόγου τους.

Αυτό σημαίνει ότι στην ουσία η επένδυση αυξάνει γρηγορότερα από το εργατικό δυναμικό. Επειδή όμως η μόνη πηγή αξίας παραμένει ουσιαστικά η ανθρώπινη εργασία, η παραπάνω πρόταση υποδηλώνει ότι η επένδυση αυξάνει γρηγορότερα από την πηγή της νέας αξίας, δηλαδή η συσσώρευση του κεφαλαίου πραγματοποιείται

---

³³ Harman C., 2011. *Καπιταλισμός Ζόμπι*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα. Σελ. 94-99

γρηγορότερα από την αύξηση της πηγής του κέρδους, συνεπώς το ποσοστό του κέρδους επί της επένδυσης θα πρέπει να βαίνει μειούμενο.

Η παραπάνω διαδικασία παρέχει μεγάλα οφέλη στον πρωτοπόρο καπιταλιστή, εκείνον που υιοθέτησε πρώτος τη νέα τεχνολογία: μπορεί να παράγει με μικρότερο κόστος από τους ανταγωνιστές του και έτσι να κατοχυρώσει μεγαλύτερο κομμάτι της αγοράς για τον εαυτό του. Σύμφωνα με τον Harman, το λογικό επόμενο βήμα για τους ανταγωνιστές του, που βλέπουν τις πωλήσεις τους να πέφτουν, είναι να προσπαθήσουν να καλύψουν το χαμένο έδαφος με παρόμοιο τρόπο. Δηλαδή με το να εισάγουν και αυτοί την ίδια ή μια παρόμοια τεχνολογία, ώστε να αυξήσουν την ανταγωνιστικότητα τους. Με αυτό τον τρόπο η επένδυση γενικεύεται σε όλον τον κλάδο, εξανεμίζοντας έτσι το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που είχε ο πρωτοπόρος καπιταλιστής στην αρχή του επενδυτικού κύκλου, και ο ανταγωνισμός στον κλάδο γυρίζει στο σημείο μηδέν. Το μόνο αποτέλεσμα που αφήνει πίσω του αυτός ο κύκλος συσσώρευσης είναι ένα συμπιεσμένο ποσοστό κέρδους για όλον τον κλάδο.

2.2. Οι Αντισταθμιστικές Τάσεις

Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους στο έργο του Μαρξ παίρνει μεν χαρακτήρα Νόμου, αλλά αυτό δεν την καθιστά και απαραβίαστη. Ακριβώς όπως συμβαίνει και με τους νόμους της Φυσικής, με το Νόμο της Βαρύτητας για παράδειγμα. Σύμφωνα με τον τελευταίο όλα τα αντικείμενα έλκονται προς το κέντρο της Γης, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μια μπάλα δεν μπορεί να αναπηδήσει στο έδαφος ή ότι ένα αεροπλάνο δεν μπορεί να πετάξει χωρίς να ακυρωθεί ο Νόμος της Βαρύτητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούμε να επισημάνουμε κάποιους τρόπους με τους οποίους η τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτε μπορεί προσωρινά να εξουδετερώνεται.³⁴

Ένας από αυτούς τους τρόπους είναι η «απόλυτη υπεραξία», δηλαδή η αύξηση της εργάσιμης μέρας (χωρίς αύξηση των αποδοχών), η μείωση του πραγματικού μισθού, οι απλήρωτες υπερωρίες, η εντατικοποίηση του ρυθμού εργασίας κλπ. Οι

---

³⁴ Harman C., 2011. Σελ. 99-104

πρακτικές αυτές έχουν όμως συγκεκριμένα όρια: ένα ανώτατο στη διάρκεια της μέρας (24 ώρες) και ένα κατώτατο στο ύψος του μισθού. Ο μισθός θα πρέπει να είναι σε ένα τέτοιο επίπεδο μακροπρόθεσμα, ώστε να επιτρέπει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Δηλαδή να εξασφαλίζει στον κάθε εργάτη όλα εκείνα τα αγαθά, αλλά και τον χρόνο ανάπαυσης που του είναι απαραίτητος για να πάει στη δουλειά και την επόμενη μέρα, αλλά ακόμη και για να κάνει παιδιά, τα οποία θα αποτελέσουν την εργατική τάξη του μέλλοντος. Αντίθετα, το ύψος της επένδυσης δεν μπορεί να έχει κανένα απολύτως όριο προς τα πάνω. Η απόσπαση απόλυτης υπεραξίας από το ήδη απασχολούμενο δυναμικό μπορεί να εξασφαλίσει ότι η συνολική παραγωγή υπεραξίας αυξάνεται, παρόλο που δεν αυξάνεται ο αριθμός των απασχολούμενων εργατών, συγκρατώντας έτσι την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και κατά συνέπεια το ποσοστό κέρδους.

Ο δεύτερος τρόπος με τον οποίο μπορεί να αντισταθμιστεί μερικώς η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους είναι κατά κάποιο τρόπο η ίδια η διαδικασία της συσσώρευσης. Σε κάθε ανώτερο επίπεδο συσσώρευσης μειώνεται ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος παραγωγής των μέσων παραγωγής. Δηλαδή η ίδια η επέκταση του κεφαλαίου καθιστά την παραγωγή νέου κεφαλαίου φτηνότερη, επειδή η επέκταση της επένδυσης σε όρους αξίας θα είναι πιο αργή από την επέκτασή της σε υλικούς όρους. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι με αυτόν τον τρόπο η συνεχής επένδυση θα μπορούσε να ακυρώσει μια για πάντα το Νόμο της Πτωτικής Τάσης του Μέσου Ποσοστού Κέρδους, αν δεν υπήρχε το θέμα της χρονικής ασυνέπειας. Ο ίδιος ο Harman απαντώντας την κριτική του Okishio γράφει:

«(Ο Okishio) βασίζεται σε μια αλληλουχία λογικών βημάτων η οποία δεν υφίσταται στον πραγματικό κόσμο. Η επένδυση είναι μια παραγωγική διαδικασία που συμβαίνει σε ένα χρονικό σημείο. Η φτήνια της παραπέρα επένδυσης, ως αποτέλεσμα των βελτιωμένων παραγωγικών τεχνικών, είναι μια άλλη διαδικασία που συμβαίνει σε ένα μετέπειτα χρονικό σημείο. Αυτές οι δυο δεν πραγματοποιούνται ταυτόχρονα.

Υπάρχει μια παλιά παροιμία που λέει: «Δεν μπορείς να χτίσεις τα σπίτια του σήμερα με τα τούβλα του αύριο». Το γεγονός ότι η αύξηση της παραγωγικότητας θα κάνει την αγορά μιας μηχανής φτηνότερη σε διάστημα

ενός έτους, δεν σημαίνει ότι μειώνεται και το ποσό που πρέπει να πληρώσει ο καπιταλιστής για να την αγοράσει σήμερα, και αν κάποιος άλλος καπιταλιστής αγοράσει τη νέα μηχανή, τότε η αξία της μηχανής που κατέχει ο πρώτος καπιταλιστής μειώνεται άμεσα. Ενώ ο νέος καπιταλιστής μπορεί να παράγει με περισσότερο κέρδος, ο πρώτος καπιταλιστής πρέπει να αφαιρέσει από τα κέρδη του τη ζημιά που υπέστη στην αξία της μηχανής.»³⁵

Για αυτόν τον λόγο αυτός ο μηχανισμός μπορεί να ανασχέσει την πτωτική τάση μόνο μερικώς.

2.3. Η Κρίση και η Πτώση του Ποσοστού Κέρδους

Όταν το ποσοστό κέρδους στην οικονομία είναι χαμηλό, οι καπιταλιστές ως τάξη έχουν κύρια δύο επιλογές. Είτε μπορούν να σταματήσουν την προσπάθεια για ένα νέο γύρο επενδύσεων, γεγονός που θα δημιουργήσει κρίση στον κλάδο της οικονομίας που ασχολείται με την παραγωγή κεφαλαιουχικού εξοπλισμού, είτε θα καταφέρουν να μειώσουν τους πραγματικούς μισθούς, δημιουργώντας κρίση στον κλάδο της οικονομίας που ασχολείται με την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Και οι δύο επιλογές οδηγούν σχεδόν μαθηματικά στην ύφεση.³⁶

Στη διάρκεια της κρίσης οι λιγότερο ικανοί ή προετοιμασμένοι ή ευνοημένοι καπιταλιστές χρεοκοπούν, αφήνοντας ζωτικό χώρο στους ανταγωνιστές τους. Ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός, δηλαδή η συσσωρευμένη αξία των χρεοκοπημένων, απορροφάται από αυτούς που επέζησαν από την κρίση σε τιμές πολύ χαμηλότερες από την αξία του, ενώ ταυτόχρονα οι τελευταίοι αποκτούν πρόσβαση σε εργατικό δυναμικό και πρώτες ύλες σε πολύ χαμηλότερες τιμές από ότι πριν. Η ραγδαία αυτή απαξίωση του κεφαλαίου (σε όρους τιμών) ανακουφίζει το σύστημα, γιατί μειώνει την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, επιτρέποντας έτσι στο ποσοστό κέρδους να ανακάμψει. Αν το κύμα των χρεοκοπιών είναι αρκετά μεγάλο, τότε η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους

---

³⁵ Harman C., 2011. Σελ. 101-102

³⁶ Harman C., 2011. Σελ. 104-107

μπορεί να εξουδετερωθεί. Κωδικοποιώντας, μπορούμε να πούμε ότι η πτώση του ποσοστού κέρδους παράγει τις κυκλικές κρίσεις, αλλά οι κρίσεις αυτές βοηθούν στην επίλυση της μακροχρόνιας πτώσης του ποσοστού κέρδους. Οι κρίσεις είναι η βίαιη επίλυση των συσσωρευμένων αντιθέσεων του ίδιου του συστήματος.

2.4. Συγκέντρωση και Συγκεντροποίηση Κεφαλαίου

Η συγκέντρωση αφορά στη μεγέθυνση της ίδιας της επιχείρησης, ενώ η συγκεντροποίηση στο μέγεθος του μεριδίου της αγοράς που αυτή ελέγχει. Όσο μεγαλύτερη είναι μια επιχείρηση, τόσο μεγαλύτερη είναι και η επίδραση που έχει στο συνολικό σύστημα. Η διαδικασία της κρίσης που περιγράψαμε παραπάνω οδηγεί ορισμένους καπιταλιστές στη χρεοκοπία, και το μερίδιό τους στην αγορά απορροφάται από τους ανταγωνιστές που επέζησαν, επιτρέποντας τους να μεγεθύνουν την επιχείρησή τους αλλά και να την αναβαθμίσουν στον συνολικό καταμερισμό εργασίας εντός της οικονομίας. Τη στιγμή της χρεοκοπίας δημιουργείται το λεγόμενο φαινόμενο ντόμινο. Οι επιχειρήσεις που λειτουργούν ως προμηθευτές, πελάτες ή χρηματοδότες της επιχείρησης που χρεοκοπεί μένουν εκτεθειμένοι σε πιθανές ανεκπλήρωτες υποχρεώσεις που αφήνει πίσω της η τελευταία. Είναι προφανές ότι όσο μεγαλύτερη είναι η επιχείρηση που «βαράει κανόνι» τόσο μεγαλύτερο είναι το ντόμινο που προκαλεί. Ένας άλλος παράγοντας πέρα από το απόλυτο μέγεθος της επιχείρησης ή το σχετικό μέγεθός της στον κλάδο της είναι ο βαθμός διασύνδεσής της με άλλες καπιταλιστικές μονάδες παραγωγής.³⁷

Σε αυτό το σημείο πρέπει να προσθέσουμε ότι στον ανεπτυγμένο σύγχρονο καπιταλισμό υπάρχουν επιχειρήσεις, κυρίως στον χρηματοπιστωτικό τομέα, που πέρα από το μεγάλο τους μέγεθος λειτουργούν ως κόμβοι στο πλέγμα των ροών του κεφαλαίου, πράγμα που τους προσδίδει κρισιμότερο ρόλο. Και αυτό γιατί μια πιθανή χρεοκοπία τους μπορεί να κατανείμει τις ζημιές σε περισσότερα κεφάλαια, προκαλώντας περισσότερα και λιγότερο προβλεπόμενα ντόμινο στην οικονομία. Αυτό

---

³⁷ Harman C., 2011. Σελ. 108-111

ίσως να εξηγεί τη ραγδαία εξάπλωση της κρίσης μετά τη χρεοκοπία της Leeman Brother's³⁸. Στη συνέχεια, ωστόσο, πρέπει να εμβαθύνουμε σε πιο θεμελιακές αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αντιφάσεις που σε έναν βαθμό έχουν και φιλοσοφικές διαστάσεις (ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η αντίφαση ανάμεσα στην τιμή και την αξία).

2.5. Η διπλή φύση κάποιων εμπορευμάτων

Ο Harman δανείζεται από τον Ρώσο οικονομολόγο Pavel V. Maksakovsky την ανάλυση για τη διπλή φύση των μέσων παραγωγής που είναι ταυτόχρονα αξίες χρήσης και ανταλλαγής. Η ανάλυση αυτή είναι ένα από τα κλειδιά για να κατανοήσουμε τη διαδικασία από την οποία προέρχονται οι κρίσεις στον καπιταλισμό.³⁹

Οι αλληλεπικαλυπτόμενες γραμμές εφοδιασμού και κατανάλωσης μέσα στη διασύνδεση της παραγωγικής διαδικασίας πρέπει να υπακούουν σε κάποιες προϋποθέσεις:

Κάθε παραγωγική πράξη επεκτείνει την ποσότητα της αξίας (της μέσης αφηρημένης εργασίας) που βρίσκεται στα χέρια της κάθε ξεχωριστής επιχείρησης.

Η υλική οργάνωση της παραγωγής αξιών χρήσης κατά κάποιο τρόπο οφείλει να αντιστοιχεί στον καπιταλιστικό καθορισμό των τιμών από τις αξίες.

Πιθανή ασυμφωνία μεταξύ των προϋποθέσεων σημαίνει ότι η επέκταση της παραγωγής αυξάνει τη ζήτηση για πρώτες ύλες, (άρα και) την τιμή τους, και (έτσι)

---

³⁸ Coghlan A., MacKenzie D., 2011. "Revealed – the capitalist network that runs the world", *New Scientist*. Διαθέσιμο και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.newscientist.com/article/mg21228354.500-revealed--the-capitalist-network-that-runs-the-world.html>

³⁹ Harman C., 2011. Σελ. 80

αναδιανέμει την υπεραξία εις βάρος των καπιταλιστών του δευτερογενούς τομέα και υπέρ εκείνων που παράγουν τις πρώτες ύλες.

Ενδέχεται επίσης να αυξηθεί η ζήτηση για εργατική δύναμη και αυτό με τη σειρά του να οδηγήσει σε αύξηση των μισθών (ονομαστική και μόνο, γιατί το αυξημένο κόστος πρώτων υλών σημαίνει ότι εξ αρχής η τάση του πραγματικού μισθού είναι πτωτική).

Ο ανταγωνισμός μέσα από την επαναστατικοποίηση των μέσων παραγωγής οδηγεί σε αυξημένη παραγωγικότητα ανά εργάτη. Μειώνεται έτσι η μέση ποσότητα εργασίας που απαιτείται για να παράγονται τα προϊόντα, και άρα η αξία τους. Η ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων τείνει να αυξάνεται, ενώ η αξία του κάθε ενός ξεχωριστά τείνει να μειώνεται. Η υλική οργάνωση και η ροή αξιών μεταβάλλονται συνεχώς στο σύστημα χωρίς να υπάρχει κάποια δικλείδα ασφαλείας που να εξασφαλίζει ότι είναι συμβατές μεταξύ τους.

Αξίζει όμως να προσπαθήσουμε να κωδικοποιήσουμε την αντίφαση ανάμεσα στην τιμή και την αξία:

1. Η λήψη μιας απόφασης για την πραγματοποίηση μιας επένδυσης βασίζεται σε εκτιμήσεις για την προσδοκώμενη κερδοφορία και το κόστος του εξοπλισμού στο παρόν, με βάση το δεδομένο επίπεδο παραγωγικότητας. Μέχρι την υλοποίηση της επένδυσης, αλλά και κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας, σε άλλα σημεία του συστήματος πραγματοποιούνται νέες επενδύσεις που αυξάνουν την παραγωγικότητα και μειώνουν με τη σειρά τους την αξία τόσο του εξοπλισμού όσο και του παραγόμενου προϊόντος. Με αυτόν τον τρόπο κατά τη διάρκεια της άνθησης συσσωρεύεται κεφάλαιο με ραγδαίο ρυθμό, πράγμα που μειώνει το κέρδος ανά μονάδα προϊόντος, αλλά και τα πραγματικά κέρδη έναντι των προσδοκώμενων.

2. Η αντίδραση των καπιταλιστών σε αυτό θα προκαλέσει με τη σειρά της τη διαφοροποίηση των αξιών και των τιμών. Καθώς το κέρδος μειώνεται, κάποιες από τις επιχειρήσεις δεν προχωρούν σε νέες επενδύσεις. Αυτό προκαλεί πτώση των παραγγελιών στις επιχειρήσεις που παράγουν κεφαλαιουχικό εξοπλισμό. Η αντίδραση των καπιταλιστών αυτών μπορεί να είναι στην ουσία μόνο μία: να μειώσουν την τιμή του εξοπλισμού κάτω από το δεδομένο επίπεδο της αξίας του, να απολύσουν εργάτες και να ακυρώσουν τυχόν νέες επενδύσεις, δημιουργώντας έτσι ένα νέο κύμα ύφεσης στο σύνολο της οικονομίας και πιέζοντας τις τιμές κάτω από τις αξίες.

3. Κατά τη διάρκεια αυτής της ύφεσης μερικές από τις επιχειρήσεις θα χρεοκοπήσουν, αφήνοντας ζωτικό χώρο στους ανταγωνιστές τους. Κτίρια και εξοπλισμός είναι τώρα διαθέσιμα σε χαμηλότερες τιμές, ενώ η ανεργία που δημιουργήθηκε μπορεί να επιτρέψει μείωση των μισθών. Τα αποτελέσματα αυτά με τη σειρά τους θα δημιουργήσουν επενδυτικές ευκαιρίες με προσδοκώμενο ποσοστό κέρδους μεγαλύτερο από το μέσο.

4. Έτσι δημιουργείται ένας νέος γύρος επενδύσεων και επέκτασης. Ο επενδυτικός ανταγωνισμός οδηγεί τη ζήτηση κεφαλαιουχικού εξοπλισμού σε επίπεδα μεγαλύτερα της δεδομένης προσφοράς. Η «υπερπαραγωγή» της καθοδικής φάσης αντικαθίσταται τώρα από την «υποπαραγωγή» της ανοδικής φάσης, οδηγώντας αυτή τη φορά τις τιμές πάνω από τις αξίες.

5. Αυτό διαρκεί μόνο μέχρι να ενταχθεί στην οικονομία ολόκληρος ο νέος κεφαλαιουχικός εξοπλισμός, ρίχνοντας εκ νέου τις αξίες του ίδιου αλλά και του παραγόμενου προϊόντος, πράγμα που με την σειρά του ρίχνει το κέρδος ανά μονάδα παραγόμενου

αγαθού. Με τον τρόπο αυτό ένα μέρος της νέας επένδυσης καθίσταται μη κερδοφόρο και υποβοηθάει στη δημιουργία μιας νέας καθοδικής φάσης.

Αυτός ο μηχανισμός κυκλικής αναπαραγωγής κρίσεων δεν βασίζεται στην εικασία ότι κάποιος ή κάποιοι από τους καπιταλιστές λαμβάνουν εσφαλμένες αποφάσεις, αλλά στον τρόπο με τον οποίο η αξία εκφράζεται σε τιμές. Η ταλάντωση της τιμής γύρω από την αξία και όχι κάποια υποτιθέμενη ισορροπία είναι που καθορίζει αυτήν τη διαδικασία.

2.6. Πίστωση και Χρηματικό Κεφάλαιο

Ο Harman παίρνει αποστάσεις από τις θεωρίες της χρηματιστικοποίησης, δηλαδή από τις θεωρίες εκείνες που ανιχνεύουν τα αίτια της κρίσης στην υπερβολική ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα. Αντίθετα υποστηρίζει:

«Η μεγέθυνση του χρηματοπιστωτικού τομέα δεν ήταν ποτέ μια διαδικασία ανεξάρτητη απ' αυτά που συνέβαιναν στον παραγωγικό πυρήνα του συστήματος. Αντίθετα, ήταν προϊόν της διεθνοποίησης από τη μία μεριά και της μακρόσυρτης επιβράδυνσης της συσσώρευσης από την άλλη.»⁴⁰

Και αυτό μας φέρνει στην ανάλυση του Harman για το χρηματοπιστωτικό σύστημα, τις λειτουργίες του και τα χαρακτηριστικά του. Το χρήμα είναι μια από τις δυνατές μορφές κεφαλαίου. Για να λειτουργεί το σύστημα είναι απαραίτητο να υπάρχουν ταυτόχρονα όλες οι μορφές του κεφαλαίου. Από ένα επίπεδο συσσώρευσης και επάνω η κάθε μια ξεχωριστή επιχείρηση έχασε τη σχετική ανεξαρτησία της και χρηματοδότησής της και στράφηκε στην πίστωση με αντάλλαγμα τον τόκο επί του δανείου. Ταυτόχρονα, οι ίδιες οι επιχειρήσεις πουλούσαν με πίστωση στους πελάτες.

---

⁴⁰ Harman C., 2011. Σελ. 372

Βρέθηκαν δηλαδή στη θέση του δανειζόμενου και του δανειστή. Η πίστωση είναι αναπόσπαστο κομμάτι της παραγωγής: όσο αναπτύσσεται η παραγωγή, τόσο πιο περίπλοκο γίνεται το πλέγμα των σχέσεων πίστης. Τα ίδια τα κέρδη μέχρι την επανεπένδυσή τους γίνονται πηγή δανεισμού και τόκου. Τα παρελθόντα κέρδη γίνονται λιμνάζον κεφάλαιο που τροφοδοτεί επενδύσεις τρίτων και το χρηματοπιστωτικό σύστημα λειτουργεί ως διαμεσολαβητής. Οι τραπεζίτες χρησιμοποιούν το δικό τους κεφάλαιο με την προσδοκία κέρδους από τον τόκο, ενός κέρδους που δεν προέρχεται άμεσα από την παραγωγή, αλλά από ένα μερίδιο επί των κερδών από την παραγωγή του δανειζόμενου (τόκος).⁴¹

Το ποσοστό του κέρδους συχνά συγχέεται με το επιτόκιο, όμως αυτά τα δύο δεν κινούνται απαραίτητα στην ίδια κατεύθυνση. Το ποσοστό κέρδους καθορίζεται από την αναλογία της υπεραξίας προς την επένδυση μέσα στην παραγωγική διαδικασία, ενώ το επιτόκιο εξαρτάται από την προσφορά και τη ζήτηση του διαθέσιμου δανειακού χρήματος. Για παράδειγμα, εφόσον τα παρελθόντα κέρδη αποτελούν την κύρια πηγή για δανεισμό, ένα σχετικά υψηλό ποσοστό κέρδους θα αυξήσει τα διαθέσιμα κεφάλαια και θα δημιουργήσει πτωτικές πιέσεις στο επιτόκιο. Αντίθετα, ένα χαμηλό ποσοστό κέρδους στην παραγωγή θα σημάνει λιγότερα κεφάλαια (από παρελθόντα κέρδη) διαθέσιμα για δανεισμό, πράγμα που θα σπρώξει τα επιτόκια προς τα πάνω. Από την άλλη, ένα παρατεταμένα χαμηλό ποσοστό κέρδους μπορεί να σημάνει πάγωμα των ίδιων των επενδύσεων του κάθε καπιταλιστή ξεχωριστά και προσπάθειά του να δανείσει τα κεφάλαια που θα διέθετε προς επένδυση σε τρίτους. Κάτι τέτοιο θα πίεζε το επιτόκιο προς τα κάτω. Οι αντιφατικές αυτές πιέσεις καθορίζονται τελικά και από άλλους παράγοντες, όπως η πρόσβαση του κράτους στις χρηματαγορές, το επιτόκιο της κεντρικής τράπεζας, αλλά και οι διεθνείς χρηματικές ροές κεφαλαίου. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι η πραγματική παραγωγή δεν ασκεί πιέσεις στο επιτόκιο.

Είναι γνωστό ότι τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα προχωρούν σε δανεισμό πέρα από την κεφαλαιακή τους επάρκεια και τα διαθέσιμά τους, εκτιμώντας ότι οι υποχρεώσεις των τρίτων προς τα ίδια θα εξοφληθούν εμπρόθεσμα, ώστε και εκείνα με

---

⁴¹ Harman C., 2011. Σελ. 84

τη σειρά τους να εξοφλήσουν τις υποχρεώσεις τους προς τρίτους. Με αυτόν τον τρόπο, που ονομάζεται μηχανισμός μόχλευσης, είναι σε θέση να αυξάνουν την προσφορά χρήματος, δημιουργώντας στην ουσία νέο χρήμα. Αυτός ο μηχανισμός μπορεί να λειτουργεί μόνο σε περιόδους επέκτασης του παραγωγικού τομέα, καθώς όλη αυτή η χρηματοπιστωτική επέκταση βασίζεται στην προεξόφληση μελλοντικών κερδών από την πλευρά των δανειζόμενων, δηλαδή στην εκτίμηση ότι θα αυξηθεί η παραγωγή και η υπεραξία.

Ο κύκλος αυτός, δηλαδή ο κύκλος της πιστωτικής επέκτασης, μπορεί να λειτουργεί καθώς τα αυξημένα δάνεια εξασφαλίζουν υψηλότερο επίπεδο επενδύσεων για το παραγωγικό κεφάλαιο, το οποίο με τη σειρά του μπορεί να παράγει μεγαλύτερα κέρδη από τα οποία μπορεί να αποπληρώνει τα δάνεια. Κάποτε όμως φτάνουμε στη λεγόμενη “στιγμή Minsky”,⁴² όπου η ώθηση για χρηματοπιστωτικό κέρδος οδηγεί σε επίπεδα δανεισμού που δεν γίνεται να αποπληρωθούν μέσα από την πραγματική παραγωγή. Η εμπλοκή που δημιουργείται σε αυτό το σημείο προκαλεί την χρηματοπιστωτική κρίση, αλλά και την εμφάνιση σχημάτων Ponzi. Ταυτόχρονα, ακριβώς επειδή ο παραγωγικός τομέας δεν είναι σε θέση να απορροφήσει το δανειακό κεφάλαιο με το τρέχον επιτόκιο, αυτό το κεφάλαιο στρέφεται σε άλλες κατευθύνσεις, όπως για παράδειγμα στη δανειοδότηση φυσικών ή νομικών προσώπων για αγορά μετοχών υπαρχουσών επιχειρήσεων. Αυτή η επένδυση από την πλευρά του χρηματοπιστωτικού συστήματος αναμένεται να αποφέρει κέρδη σε σχέση με το τρέχον επιτόκιο, όπως ακριβώς θα συνέβαινε και με μια παραγωγική επένδυση, και για αυτό το λόγο θεωρείται από τις τράπεζες «επένδυση κεφαλαίου». Ωστόσο, αυτού του είδους η επένδυση δεν συμβάλει καθόλου στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου και για αυτό τον λόγο λειτουργεί παρασιτικά πάνω στην ίδια την παραγωγική διαδικασία. Ο Μαρξ χαρακτήρισε αυτό το κεφάλαιο «πλασματικό κεφάλαιο» και το περιέγραψε ως «την πιο φετιχιστική μορφή των σχέσεων κεφαλαίου».

---

⁴² Harman C., 2011. Σελ. 375

2.7. Χρήμα, Κερδοσκοπία, Πλασματικό Κεφάλαιο και Κρίση

Επειδή τα παρελθόντα κέρδη είναι αυτά που τροφοδοτούν το τραπεζικό σύστημα με δανειακά διαθέσιμα κεφάλαια, είναι λογικό ο κύκλος επέκτασης και συρρίκνωσης της παραγωγής να επηρεάζει την αντίστοιχη επέκταση και συρρίκνωση της πίστης, χωρίς όμως να υπάρχει απόλυτη ταύτιση. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι μάλλον υπάρχει μια μικρή διαφορά φάσης.⁴³

Η είσοδος του παραγωγικού τομέα της οικονομίας σε περίοδο ανόδου σημαίνει δύο πράγματα για το χρηματοπιστωτικό σύστημα: πρώτον εισροή κεφαλαίων από την πραγματοποίηση αυξημένων κερδών από κάποιους καπιταλιστές και δεύτερον αύξηση της ζήτησης δανειακών κεφαλαίων από καπιταλιστές που θέλουν να επενδύσουν για να επωφεληθούν από τις επενδυτικές ευκαιρίες που δημιουργεί η άνθηση. Όταν η ζήτηση αυτή ξεπεράσει τα επίπεδα που μπορεί να τροφοδοτήσει η δεξαμενή των ήδη πραγματοποιημένων κερδών, το επιτόκιο ανεβαίνει εκ νέου και με παρόμοιο τρόπο αυξάνεται το κόστος των πρώτων υλών και του εξοπλισμού, περιορίζοντας τη δυνατότητα πραγματοποίησης των προσδοκώμενων μεγάλων κερδών. Η ίδια η άνθηση θέτει τις βάσεις της επόμενης ύφεσης, και, όταν τελικά η ύφεση έρθει, η πίστωση από τις τράπεζες και τις επιχειρήσεις συρρικνώνεται, γιατί ο καθένας ξεχωριστά προσπαθεί να περιφρουρήσει τη ρευστότητα του υπό τον φόβο της πτώσης των πωλήσεων. Ταυτόχρονα όμως, η ύφεση προκαλεί αύξηση των δανειακών αναγκών πολλών επιχειρήσεων για την κάλυψη των τρεχουσών ελλειμμάτων που προκαλεί η πτώση των πωλήσεων. Αυτό το γεγονός ανεβάζει το επιτόκιο, παρόλο που το ποσοστό κέρδους, που είναι η πηγή αποπληρωμής του τόκου, πέφτει. Το παραπάνω γίνεται με τη σειρά του ακόμη ένας παράγοντας που υπονομεύει εκ νέου τη δυνατότητα για ανάκαμψη και πιέζει την οικονομία πιο βαθιά στην ύφεση.

Η διαδικασία της μόχλευσης κατά τη διάρκεια της πιστωτικής επέκτασης αυξάνει την προσφορά χρήματος μέσα από την παραγωγή πιστωτικού χρήματος το οποίο αυξάνει περαιτέρω τις διακυμάνσεις και επομένως την αστάθεια του όλου συστήματος. Κατά τη

---

⁴³ Harman C., 2011. Σελ. 89

διάρκεια της φάσης της επέκτασης οι διάφορες επιχειρήσεις αναλαμβάνουν μεγάλες παραγωγικές επενδύσεις στην προσπάθειά τους να κατοχυρώσουν μεγαλύτερο μερίδιο της αγοράς από τους ανταγωνιστές τους, ακόμη και αν αυτό σημαίνει ότι η συνολική παραγωγική δυνατότητα του κλάδου ξεπερνάει κατά πολύ τη δυνατότητα της αγοράς να απορροφήσει το παραγόμενο προϊόν. Η εύκολη πρόσβαση σε δανειακό χρήμα που προσφέρει η μόχλευση και η δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση και κερδοσκοπικής συμπεριφοράς από διάφορους παίκτες, για παράδειγμα δανειοληψία με σκοπό τη δανειοδότηση ή το αντίστροφο.. Η βάση της οικονομίας, η ίδια η παραγωγή, η δημιουργία αξίας τείνουν να θεωρούνται ασήμαντες, καθώς καλύπτονται από τη χλιδή και το όργιο κατανάλωσης που μπορούν να προσφέρουν τα διάφορα χαρτιά που υποτίθεται ότι αντανακλούν αξίες.

Μόλις όμως ξεκινήσει η κάθοδος ο κάθε ξεχωριστός κάτοχος αυτών των χαρτιών τρέχει να τα ρευστοποιήσει και να πληρώσει την πίστωση από τα κέρδη. Τα κέρδη όμως είναι πολύ χαμηλά για να μπορέσουν να καλύψουν ολόκληρο το προϊόν της μόχλευσης που είχε προηγηθεί. Αυτό είναι που προκαλεί το πάγωμα του διατραπεζικού δανεισμού και το λεγόμενο «credit crunch».

Παρόλο που το πλασματικό κεφάλαιο δεν είναι παραγωγικό, με έναν τρόπο είναι πραγματικό, με τον τρόπο που είναι πραγματικές οι βίλες και οι λιμουζίνες αυτών που αντάλλαξαν τέτοιο κεφάλαιο πριν την κατάρρευση της τιμής του. Ακριβώς επειδή το πλασματικό κεφάλαιο βρίσκεται σε χρηματική μορφή, ισοδυναμεί με απαίτηση έναντι κάποιων αγαθών, είναι δηλαδή χρήμα που μπορεί να μετατραπεί σε εμπόρευμα και από εμπόρευμα σε χρήμα. Έχει όμως και ένα άλλο χαρακτηριστικό: η τιμή του είναι πιο ευμετάβλητη από άλλες μορφές του κεφαλαίου. Για παράδειγμα οι μετοχές των εταιριών στο χρηματιστήριο μπορούν να ανεβαίνουν σε περιόδους άνθησης και να καταρρέουν μέσα σε δευτερόλεπτα στο άκουσμα κάποιας αρνητικής για την οικονομία είδησης⁴⁴, επιταχύνοντας έτσι τη μετάβαση από ύφεση σε άνθηση και το αντίστροφο. Μπορούμε να πούμε, λοιπόν, ότι το πλασματικό κεφάλαιο συμβάλει στη συνολική αστάθεια του συστήματος, ενώ, εξαιτίας της δικής του μεγάλης αστάθειας, ακυρώνει

---

⁴⁴ Βλέπε S&P500 06 / 05 / 2010

τη δυνατότητα του χρήματος να είναι πάγια μονάδα μέτρησης της αξίας. Με βάση την προηγούμενη ανάλυση ο χαρακτηρισμός της κρίσης για τον Harman προκύπτει σχεδόν αυτονόητα.

2.8. Η Καταγωγή της Κρίσης

Έχουμε ήδη περιγράψει παραπάνω τους μηχανισμούς που σύμφωνα με τον Harman προκαλούν τις κρίσεις, αλλά δεν έχουμε ακόμα πει τίποτα για την καταγωγή της τρέχουσας κρίσης. Η τρέχουσα κρίση έλκει, σύμφωνα με τον Harman, την καταγωγή της από την «πετρελαϊκή κρίση» της δεκαετίας του '70. Η κρίση εκείνη σηματοδότησε την αλλαγή του μοντέλου συσσώρευσης από «κεϋνσιανό» σε «νεοφιλελεύθερο». Στα χρόνια που μεσολάβησαν από τότε μέχρι το ξέσπασμα της σημερινής κρίσης ο καπιταλισμός επεκτάθηκε δραματικά, καταπίνοντας την ΕΣΣΔ και την Κίνα, ενώ ταυτόχρονα δέχτηκε μεγάλες ενέσεις ρευστότητας από τις ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων επιχειρήσεων αλλά και ασφαλιστικών ταμείων, ενώ όλα αυτά συνοδεύτηκαν από μειώσεις μισθών και αύξηση των ωρών εργασίας. Ότι μεταρρυθμίσεις και να έκαναν οι πολιτικές ηγεσίες δεν μπορούσαν να ανακουφίσουν το σύστημα από τη συνεχή πίεση της πτώσης του ποσοστού κέρδους, που με την σειρά της δημιούργησε όλα αυτά τα χρόνια μια σειρά από κρίσεις σε περιφερειακές χώρες.

Το επιχείρημα του Harman, δηλαδή, είναι ότι η κρίση της δεκαετίας του '70 δεν ξεπεράστηκε ποτέ αλλά κρυβόταν απλώς κάτω από το χαλάκι. Αυτό όμως που αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα μαρξιστικής σκέψης και σύνδεσης του πολιτικού πεδίου με το οικονομικό είναι το πώς ο Harman αφηγείται τη συσσώρευση των αιτίων και το ξέσπασμα της λεγόμενης και πετρελαϊκής κρίσης.

«Οι στρατιωτικές δαπάνες ήταν πολύ άνισα κατανεμημένες ανάμεσα στις πιο σημαντικές οικονομίες. Στις αρχές της δεκαετίας του '50 απορροφούσαν ένα πολύ υψηλό ποσοστό του εθνικού εισοδήματος των

ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ⁴⁵ [...] Όμως, η άνιση κατανομή των στρατιωτικών δαπανών άρχισε να αποκτά μεγάλη σημασία με το πέρασμα του χρόνου. Οι ΗΠΑ είχαν επιτρέψει στα δυτικοευρωπαϊκά κράτη και την Ιαπωνία να αποκτήσουν πρόσβαση στην εσωτερική τους αγορά (των ΗΠΑ), ως μέρος του προγράμματός τους να χρησιμοποιήσουν την κυρίαρχη οικονομική θέση τους για να εδραιώσουν την ηγεμονική θέση τους έξω από το ρώσικο μπλοκ. Όμως, οι οικονομίες με χαμηλό επίπεδο στρατιωτικών δαπανών μπορούσαν να επενδύσουν αναλογικά περισσότερο και να αναπτυχθούν με ταχύτερους ρυθμούς από ότι μπορούσαν οι ΗΠΑ. Με τον καιρό, αυτές οι οικονομίες κατόρθωσαν να φτάσουν τα επίπεδα παραγωγικότητας των ΗΠΑ και να αυξήσουν το ειδικό τους βάρος στην παγκόσμια οικονομία.⁴⁶ [...] Όμως, αυτές οι χώρες αποτελούσαν έναν αντιφατικό παράγοντα αυτής της ανάπτυξης. Η ίδια τους η επιτυχία σήμαινε ότι ένα αυξανόμενο κομμάτι της παγκόσμιας οικονομίας δεν σπαταλούσε επενδύσιμο προϊόν σε όπλα. Ούτε το ζήτημα περιοριζόταν εκεί. Η ίδια η επιτυχία των οικονομιών με χαμηλές στρατιωτικές δαπάνες άρχισε να ασκεί πίεση στις οικονομίες με υψηλές τέτοιες δαπάνες να προσανατολίσουν πόρους από τους εξοπλισμούς προς την κατεύθυνση παραγωγικών επενδύσεων⁴⁷. [...] Κατά αυτόν τον τρόπο, οι Ιάπωνες και οι Δυτικογερμανοί, εισάγοντας νέες επενδύσεις εντάσεως κεφαλαίου, μείωσαν τα ποσοστά κέρδους και την ίδια στιγμή αύξησαν το εθνικό τους μερίδιο στα παγκόσμια κέρδη. Η αυξημένη ανταγωνιστικότητά τους στις εξαγωγικές αγορές υποχρέωσε άλλους καπιταλισμούς να πληρώσουν, με πτώση των ποσοστών κέρδους για την υψηλότερη οργανική σύνθεση του ιαπωνικού και γερμανικού κεφαλαίου. Όμως, αυτό με την σειρά του έβαλε την πίεση και στους άλλους καπιταλιστές να αυξήσουν την δικιά τους ανταγωνιστικότητα ανεβάζοντας την δική τους οργανική σύνθεση. Το αποτέλεσμα ήταν τα πτωτικά ποσοστά κέρδους της δεκαετίας του '70. Το 1973 αυτά τα ποσοστά ήταν πλέον τόσο χαμηλά, ώστε η αύξηση στις τιμές των πρώτων υλών και των τροφίμων εξαιτίας της οικονομικής άνθησης των δύο προηγούμενων χρόνων άρκεσε για να σπρώξει τις αναπτυγμένες δυτικές οικονομίες στην ύφεση»⁴⁸.

---

⁴⁵ Harman C., 2011. Σελ. 264

⁴⁶ Harman C., 2011. Σελ. 264-265

⁴⁷ Harman C., 2011. Σελ. 265-266

⁴⁸ Harman C., 2011. Σελ. 267

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι το βασικό χαρακτηριστικό της ανάλυσης του Harman είναι η προσπάθειά του να παραμείνει στην αναζήτηση των ενδογενών δομικών αντιφάσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που προκαλούν τις κρίσεις. Με αυτό τον τρόπο μένει μακριά από το κυρίαρχο διπολικό ερμηνευτικό σχήμα της ελεύθερης αγοράς και του κρατισμού και αντίθετα κάνει κριτική στον καπιταλισμό ως τέτοιο ανεξάρτητα από το κυρίαρχο μοντέλο συσσώρευσης και τις αντίστοιχες πολιτικές που εφαρμόζονται. Αυτό το πετυχαίνει μέσα από την κριτική αφήγηση της οικονομικής και πολιτικής ιστορίας των τελευταίων ενενήντα ετών. Ακόμη και ο τίτλος του βιβλίου εστιάζει στον ίδιο τον καπιταλισμό. Παίρνοντας στην κυριολεξία τη θεωρία του «φетиχισμού του εμπορεύματος» δεν διστάζει να χαρακτηρίσει το σύστημα «ζόμπι», ένα απέθαντο πλάσμα. Είναι ένα σύστημα πραγμάτων που έχουν ξεφύγει από τα χέρια των εργατών που τα δημιούργησαν και επέστρεψαν για να κυριαρχήσουν πάνω τους. «Το κεφάλαιο είναι εργασία που έχει μεταμορφωθεί σε ένα τερατώδες προϊόν που σαν μόνο σκοπό έχει να επεκτείνει τον εαυτό του».

Η έκφραση «εαυτό του» είναι κρίσιμη. Η αντίληψη ότι το κεφάλαιο έχει μόνο σκοπό την «επέκταση του εαυτού του» διαφέρει κατά πολύ από την αντίληψη ότι ο σκοπός του είναι ο «πλουτισμός του καπιταλιστή που το έχει στην κατοχή του». Η πρώτη δίνει την διάσταση της υποταγής σε μια αμείλικτη κατεύθυνση συσσώρευσης ανεξάρτητα από τα αισθήματα και τις προθέσεις των ανθρώπων. Για τον λόγο αυτό και οι αναζητήσεις του Harman για την εναλλακτική λύση βρίσκονταν πάντα πέρα από το καπιταλιστικό σύστημα και σε ρήξη με αυτό. Ο μισός αιώνας συμβολής του στη μαρξιστική σκέψη και πολιτική ήταν αφιερωμένος στην προσπάθεια για την αντικαπιταλιστική ανατροπή και την απελευθέρωση της εργατικής τάξης και ολόκληρης της κοινωνίας.⁴⁹

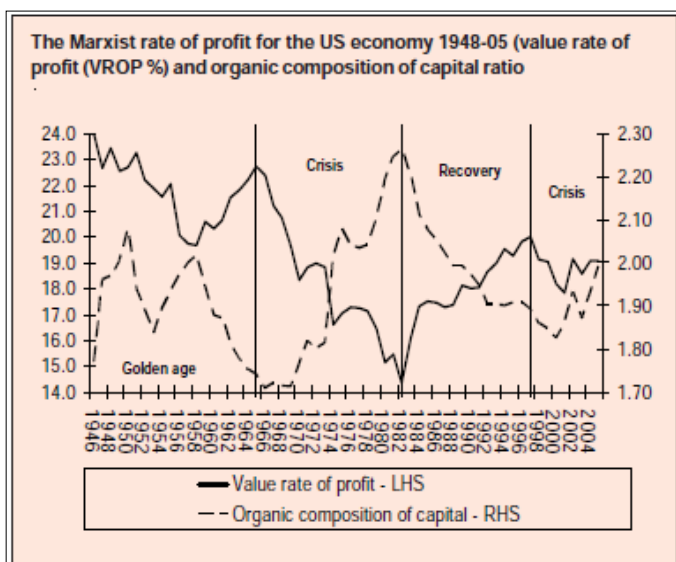
---

⁴⁹ Harman C., 2011. Σελ. 543-554

3. Ο Μ. ROBERTS, ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΤΩΤΙΚΗ ΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΟΣΟΣΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ

Την προσέγγιση του Μ. Roberts θα μπορούσαμε εύκολα να την αποκαλέσουμε κλασική μαρξιστική. Το βασικότερο εργαλείο του για την ανάλυση των αιτιών της κρίσης είναι η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και η σχέση του ποσοστού με τον απόλυτο όγκο των κερδών.

Ο ίδιος χαρακτηρίζει «μπασταρδεμένες» τις μαρξιστικές αναλύσεις που δεν παίρνουν υπ' όψιν τους την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.⁵⁰ Υποστηρίζει ακόμα ότι οι δικές του μετρήσεις, έτσι όπως αποτυπώνονται στο ένθετο γράφημα, αποδεικνύουν ότι η αύξηση της οργανικής σύνθεσης

του κεφαλαίου είναι αυτή που προκαλεί την πτώση του ποσοστού κέρδους, όπως ακριβώς είχε περιγράψει ο Μαρξ.⁵¹ Προχωρώντας παραπέρα, προσπαθεί με βάση τις μετρήσεις αυτές να ερμηνεύσει τις μεταπολεμικές υφέσεις και τη συμπεριφορά του ποσοστού κέρδους σε αυτές:

Το γράφημα υπογραμμίζει το ότι φαίνεται να υπάρχει μια κυκλική κίνηση στα κέρδη και στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων 60 χρόνων, αυτός ο κύκλος των κερδών είχε δύο όρη [upwaves] και δύο κοιλάδες [downwaves] το κάθε ένα διάρκειας περίπου 15-17 χρόνων. Στο πρώτο κύμα, το οποίο αποκαλώ Χρυσή εποχή, η κερδοφορία ήταν υψηλότερη. Κατόπιν έπεφτε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '50 και έπειτα αυξήθηκε ώσπου να κορυφωθεί το 1965.

⁵⁰ Roberts M., 2009. The Great Recession. Profit cycles, economic crisis. Σελ 31

⁵¹ Roberts M., 2009. Σελ 37

Έκτοτε, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου αυξήθηκε και το ποσοστό κέρδους μειώθηκε μέχρι να φτάσει στην ελάχιστη τιμή του στην ύφεση του 1982. Το ποσοστό [κέρδους] έπεσε απότομα κατά τη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής ύφεσης το 1974-75. Αλλά οι σπόροι για αυτήν την πτώση είχαν μπει από τη σταθερή μείωση του ποσοστού κέρδους από το 1966.

Το 1982, μετά από δύο μεγάλες υφέσεις, ήταν τέτοια η μείωση στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, ώστε το ποσοστό κέρδους αυξανόταν, με εξαίρεση την προσωρινή κάμψη κατά τη διάρκεια της στασιμότητας του 1990-2, μέχρι την κορύφωσή του το 1997. Αυτή ήταν μια μεγάλη περίοδος αποπληθωρισμού (επιβράδυνσης της ανόδου των τιμών), χαμηλών επιτοκίων, και πάνω απ' όλα μεγάλων τεχνολογικών καινοτομιών, όπως η μηχανοργάνωση [computerisation] και το διαδίκτυο. Έτσι, η αξία του σταθερού κεφαλαίου συγκρατήθηκε και η απασχόληση μεγιστοποιήθηκε, δημιουργώντας αυξανόμενα ποσοστά κέρδους.

Αλλά στον καπιταλισμό όλα τα καλά πράγματα κάποτε τελειώνουν, τουλάχιστον για τον κόσμο της εργασίας. Μετά το 1997 το ποσοστό κέρδους μειώθηκε, παρόλο που στην αρχή η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου ακόμη υποχωρούσε. Αυτό συνέβη κατά πάσα πιθανότητα επειδή η πλήρης απασχόληση επέτρεψε στους εργάτες να αποσπάσουν ένα κομμάτι από τη νέα αξία, η οποία στο παρελθόν ήταν αντικείμενο σφετερισμού από τους καπιταλιστές.

Παρόλα αυτά, από την εποχή της ήπιας ύφεσης του 2001, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου άρχισε να αυξάνει ελαφρά. Η κερδοφορία συνέχισε να αυξάνει για λίγο ακόμη, όπως ακριβώς συνέβη και μετά την ύφεση του 1974-75.⁵²

Ο Roberts , όμως, παρατηρεί ότι πέρα από την κυκλική κίνηση του ποσοστού κέρδους εμφανίζεται και μία διαχρονικά αρνητική τάση του ποσοστού κέρδους, παρατηρεί δηλαδή ότι η κάθε ανάκαμψη του ποσοστού κέρδους είναι μικρότερη από την προηγούμενη. Αυτό το φαινόμενο το αποδίδει στη διόγκωση του μη παραγωγικού τομέα της οικονομίας. Ο μη παραγωγικός τομέας, ο οποίος πέρα από το κράτος περιλαμβάνει και υπηρεσίες όπως το marketing, ο χρηματοπιστωτικός τομέας κ.α.,

---

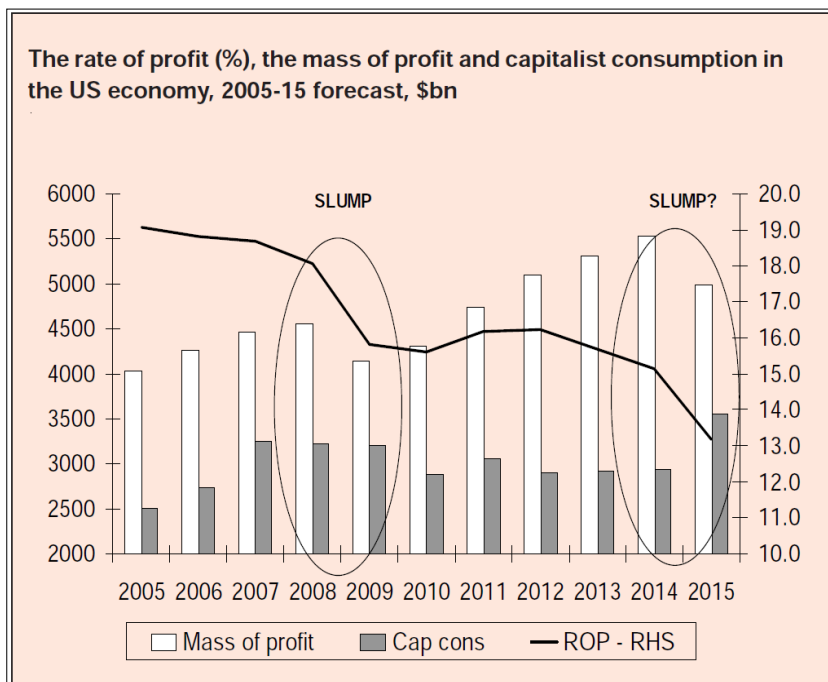
⁵² Roberts M., 2009. Σελ. 37-38

μπορεί να είναι κερδοφόρος, αλλά δεν παράγει υπεραξία. Στην ουσία αντλεί την κερδοφορία του από τον παραγωγικό τομέα⁵³, ανακατανέμοντας την ήδη υπάρχουσα υπεραξία υπέρ του ίδιου. Αυτή η εκτροπή της υπεραξίας από τον παραγωγικό τομέα στον μη παραγωγικό μειώνει το μέσο ποσοστό κέρδους της οικονομίας και, ακριβώς επειδή ο μη παραγωγικός τομέας συνεχίζει να διογκώνεται ως ποσοστό της συνολικής οικονομίας, δημιουργείται μια μακροχρόνια σταθερά πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους.⁵⁴

Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους δεν προκαλεί από μόνη της οικονομική ύφεση, παρά μόνο υποδηλώνει την πιθανή εμφάνιση της, εάν αυτή η πτώση συνεχιστεί. Όσο το ποσοστό κέρδους πέφτει, οι καπιταλιστές προσπαθούν όλο και περισσότερο να επεκτείνουν τον απόλυτο όγκο των κερδών μέσω της επέκτασης του σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου. Έτσι, ο απόλυτος όγκος των κερδών μπορεί να αυξάνεται ενώ το ποσοστό κέρδους μειώνεται.⁵⁵

Η θρυαλλίδα για την πρόκληση οικονομικής κρίσης εμφανίζεται όταν το ποσοστό κέρδους μειώνεται τόσο, ώστε αρχικά να επιβραδύνει τον ρυθμό επέκτασης

και τελικά να συρρικνώσει τη μάζα των κερδών. Σε αυτό το σημείο οι καπιταλιστές σταματούν να επενδύουν και προκαλείται η ύφεση.⁵⁶ Ο Roberts εντοπίζει άλλον ένα παράγοντα που

⁵³ Roberts M., 2009. Σελ. 189-190

⁵⁴ Roberts M., 2009. Σελ. 43-44

⁵⁵ Roberts M., 2009. Σελ. 155

⁵⁶ Roberts M., 2009. Σελ. 156

μπορεί να επιταχύνει το ξέσπασμα της κρίσης και σχετίζεται με την κατανάλωση των καπιταλιστών. Όταν τα πραγματοποιημένα κέρδη δεν επαρκούν ταυτόχρονα για την έναρξη ενός νέου κύκλου επένδυσης και τη διατήρηση του επιπέδου της πολυτελούς τους διαβίωσης, οι καπιταλιστές θα προτιμήσουν να παγώσουν τη διαδικασία συσσώρευσης προς όφελος της προσωπικής τους κατανάλωσης, ακόμα και αν η μάζα του κέρδους δεν έχει συρρικνωθεί.⁵⁷ Με βάση αυτή την ανάλυση ο Roberts προχωρά και σε μια σειρά προβλέψεων σχετικά με την επόμενη κρίση (2014-2015) αλλά και τις αιτίες που θα την προκαλέσουν (μείωση της μάζας των κερδών), προβλέψεις που αποτυπώνονται στο ένθετο διάγραμμα.

Ένα τελευταίο σχόλιο που γίνεται από τον Roberts όσον αφορά στον μη παραγωγικό τομέα είναι η σύνδεσή του με την εκρηκτική διόγκωση του χρηματοπιστωτικού τομέα που αποκαλεί (κατά Μαρξ) πλασματικό κεφάλαιο.⁵⁸ Μπορεί, όπως είπαμε και παραπάνω, ο μη παραγωγικός τομέας να μην παράγει από μόνος του υπεραξία, αλλά εμφανίζει κέρδη. Με τον ίδιο τρόπο η διόγκωση του μη παραγωγικού τομέα στα πρωτοφανή παρόντα επίπεδα χρειαζόταν και την αντίστοιχη χρηματοδότηση, η οποία αντλήθηκε μέσα από την επέκταση του πλασματικού κεφαλαίου με εργαλεία τα χαμηλά επιτόκια και το τύπωμα χρήματος. Διαδικασίες που, ενώ αύξαναν το συνολικό χρηματικό κεφάλαιο, δεν συνοδεύονταν από την αντίστοιχη αύξηση των πραγματικών αξιών, η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο στην πραγματική οικονομία. Κατά τη διάρκεια της τρέχουσας οικονομικής κρίσης τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα από-μοχλεύουν «σαν τρελά» για να βελτιώσουν την καθαρή τους θέση, και πίσω από ένα βουνό άχρηστων χαρτιών (χρεόγραφα) αποκαλύπτεται η θλιβερή κατάσταση του παραγωγικού κεφαλαίου.⁵⁹

---

⁵⁷ Roberts M., 2009. Σελ. 156-157

⁵⁸ Roberts M., 2009. Σελ. 190

⁵⁹ Roberts M., 2009. Σελ. 192

3.1. Ο Roberts και ο Κέυνς

Πιστός στο παραδοσιακό μαρξιστικό «προφίλ» που χτίζει σε όλη την ανάλυσή του, ο Roberts δηλώνει καθαρά: «Δεν μπορεί να υπάρξει καπιταλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο»^{60 61}, πεποίθηση που τον κάνει να αναζητά λύσεις για τα προβλήματα της οικονομίας στη ρήξη με το σύστημα και όχι στη μεταρρύθμισή του. Κατόπιν, επιτίθεται στις δυτικές κυβερνήσεις τις οποίες κατηγορεί για όψιμο μισό-Κεϋνσιανισμό.⁶²

Όψιμο, γιατί μετά από σχεδόν τέσσερις δεκαετίες κατά τις οποίες ακολουθούσαν ευλαβικά τις αρχές της ελεύθερης αγοράς, τώρα⁶³ τρέχουν να ψηφίσουν το ένα πακέτο διάσωσης μετά το άλλο, πακέτα που κατευθύνονται είτε σε τράπεζες, είτε σε ασφαλιστικές εταιρίες, είτε σε βιομηχανίες. Όσον αφορά στον μισό-Κεϋνσιανισμό, υπενθυμίζει ότι ο Κέυνς δεν μιλούσε απλώς και μόνο για κρατική παρέμβαση σε περίπτωση αποτυχίας της αγοράς, αλλά έθετε επίσης το θέμα της αύξησης των δημόσιων δαπανών για τη μείωση της ανεργίας, κάτι που θα τόνωνε τη ζήτηση για τα προϊόντα της πραγματικής οικονομίας. Τονίζει ακόμα ότι τα πακέτα διάσωσης, ενώ αποτελούν μεγάλη κρατική δαπάνη και διευρύνουν το έλλειμμα, εντούτοις δεν πρόκειται να έχουν ουσιαστικό αποτέλεσμα στη ζήτηση, μιας και δεν κατευθύνονται στην πραγματική οικονομία, αλλά στην κάλυψη της «μαύρης τρύπας» που αφήνει πίσω της η άτακτη από-μόχλευση του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Πέρα από την επισήμανση του προβληματικού χαρακτήρα του σημερινού κεϋνσιανισμού, όμως, προχωρά και παραπέρα, κατακεραυνώνοντας και τον «γνήσιο» Κεϋνσιανισμό:

«Λειτουργησε ο Κεϋνσιανισμός τη δεκαετία του 1930; Στην πραγματικότητα δεν υιοθετήθηκε τότε ως πολιτική από το Η.Β. αλλά από τις ΗΠΑ, όπου το «New Deal» υπό τον πρόεδρο Ρούσβελτ προσπάθησε να

⁶⁰ Roberts M., 2009. Σελ. 231

⁶¹ Η ακριβής έκφραση του συγγραφέα είναι : «There can be no good and fair capitalism»

⁶² Roberts M., 2009. Σελ. 233

⁶³ Το κείμενο είναι γραμμένο τον Ιανουάριο του 2009

εδραιωθεί με τα χαμηλά επιτόκια και τα προγράμματα δημόσιων έργων. Ποιο ήταν το αποτέλεσμα; Υπήρξε μια ανάκαμψη από τον πάτο της ύφεσης το 1932 έως το 1937. Έπειτα, η οικονομία εισήλθε σε μια νέα ύφεση, η οποία τελείωσε μόνο με την έκρηξη των εξοπλιστικών δαπανών που προηγήθηκε του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Για την υπέρβαση της κρίσης χρειάστηκε πολεμική οικονομία ως το τέλος, όχι χαμηλά επιτόκια και δημόσιες δαπάνες.»⁶⁴

Υποστηρίζει επιπλέον, ότι δεν είναι απλώς λαθεμένη η πρόταση των κεϋνσιανών⁶⁵ για την υπέρβαση της κρίσης, αλλά ότι και η διάγνωση που κάνουν για τη φύση του προβλήματος της οικονομίας είναι σε λάθος κατεύθυνση:

«Η καλύτερη αναλογία είναι αυτή: οι Μαρξιστές λένε ότι ο κινητήρας του καπιταλισμού κινείται με καύσιμο τα κέρδη. Το ντεπόζιτο έχει διαρροή και χάνει καύσιμο και κάποια στιγμή ο κινητήρας θα σταματήσει. Οι Κεϋνσιανοί λένε ότι το πρόβλημα δεν είναι το ντεπόζιτο που χάνει καύσιμο. Όχι, ο κινητήρας χρειάζεται λιπαντικό για να λιπάνει τα οικονομικά του εξαρτήματα και κάποιες φορές το λάδι παγιδεύεται στο κάρτερ και δεν κάνει τη δουλειά του. Αν ξαναγεμίσουμε το κάρτερ με λάδια και αυτά κυκλοφορήσουν σωστά στον κινητήρα, όλα θα είναι καλά.»⁶⁶

Για τον Roberts , ακόμα και αν τα προβλήματα προσφοράς χρήματος λυθούν και η οικονομία βγει από την «παγίδα ρευστότητας», αυτό δεν αρκεί για να ξεπεράσει ο καπιταλισμός την κρίση του. Για να γίνει κάτι τέτοιο θα πρέπει να επανέλθει η κερδοφορία σε υψηλά επίπεδα.

---

⁶⁴ Roberts M., 2009. Σελ. 233

⁶⁵ Ο Roberts κάνει την κριτική στους Κεϋνσιανούς έχοντας στο μυαλό του τον Graham Turner και το βιβλίο του *The credit crunch*.

⁶⁶ Roberts M., 2009. Σελ. 233

3.2. Μία σύντομη κριτική στις μαρξιστικές θεωρίες υπερπαραγωγής

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, υπάρχει μια σχολή μαρξιστών που εντοπίζει την αιτία των κρίσεων του καπιταλισμού στην υπερπαραγωγή. Υποστηρίζει δηλαδή, ότι ο καπιταλισμός παράγει περισσότερα προϊόντα από όσα μπορεί να απορροφήσει η ίδια η οικονομία και αυτό προκαλεί την κρίση. Ο Roberts παίρνει αποστάσεις από αυτές τις αναλύσεις, παρουσιάζοντας την υπερπαραγωγή περισσότερο ως συνέπεια της κρίσης παρά ως αιτία.

«Η παραγωγή στον καπιταλισμό γίνεται για τα κέρδη και «υπερπαραγωγή» έχουμε όταν η παραγωγή δεν παράγει αρκετά κέρδη για τους καπιταλιστές ώστε αυτοί να συνεχίσουν να παράγουν. Αυτό συμβαίνει όταν το κόστος της επένδυσης σε μηχανήματα και εργασία και το κόστος συντήρησης γίνεται μεγαλύτερο από το επιπλέον εισόδημα που «κερδίζεται» από την παραγωγή αντικειμένων και υπηρεσιών από αυτή την επένδυση. Ή όταν τα κέρδη δεν είναι αρκετά για να χρηματοδοτήσουν νέες επενδύσεις ταυτόχρονα με τα υψηλά στάνταρ της πολυτελούς διαβίωσης της καπιταλιστικής τάξης και των άμεσα εξαρτώμενων από αυτήν [...] Έρχεται κάποια στιγμή που η μάζα των κερδών που παράγεται από τους παραγωγικούς συντελεστές (εργασία και μηχανές) που είναι στην δούλεψη και ιδιοκτησία των καπιταλιστών δεν είναι πλέον αρκετή. Τότε οι καπιταλιστές μειώνουν την παραγωγή, κλείνουν επιχειρήσεις, ξεφορτώνονται εργάτες και διαγράφουν κεφάλαια για να μειώσουν τα κόστη. Η αύξηση της ανεργίας και η μείωση των μισθών σημαίνει ότι οι εργάτες δεν μπορούν να αγοράσουν τόσα αγαθά και υπηρεσίες [όσα πριν], ενώ οι επιχειρήσεις δεν αγοράζουν πλέον τόσα αγαθά και υπηρεσίες από άλλους καπιταλιστές. Εν συντομία, έχουμε υπερπαραγωγή σε σχέση με την ζήτηση»⁶⁷

Για να βγει ο καπιταλισμός από την κρίση, ο Roberts υποστηρίζει ότι θα πρέπει να μεσολαβήσει μια μεγάλη απαξίωση κεφαλαίων, που θα σημάνει, βέβαια, συντριβή και

---

⁶⁷ Roberts M., 2009. Σελ. 284

χρεοκοπία, αλλά από την άλλη θα ανακουφίσει συνολικά το ποσοστό κέρδους, μειώνοντας την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και αφήνοντας ταυτόχρονα μεγαλύτερο διαθέσιμο μερίδιο αγοράς για τους καπιταλιστές που θα επιβιώσουν από την κρίση, ώστε να αναπτυχθούν. Το πόσο μεγάλη σε ένταση και διάρκεια θα είναι η φάση της ανάπτυξης εξαρτάται άμεσα από το πόσο μεγάλη θα είναι η απαξίωση κεφαλαίου. Όταν ο Roberts έγραφε το βιβλίο του (2009) υπολόγιζε την απαξίωση βιομηχανικού κεφαλαίου, κάνοντας χρήση του δείκτη αξιοποίησης παραγωγικής δυνατότητας, στο 30%, ενώ ταυτόχρονα η από-μόχλευση (απαξίωση πλασματικού κεφαλαίου) ήταν στο 5%. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι για να επανέλθει η κερδοφορία στα επίπεδα που βρισκόταν πριν από την κρίση θα χρειαστεί να αυξηθεί κι άλλο η απαξίωση παραγωγικού κεφαλαίου. Αυτό ισχύει και για το πλασματικό κεφάλαιο, που σύμφωνα με τον Roberts η πολιτική της διεύρυνσης του δημόσιου χρέους για την χρηματοδότηση των πακέτων διάσωσης δεν αφήνει να απαξιωθεί το ίδιο γρήγορα, ακόμα και αν η από-μόχλευση στο εσωτερικό των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων είναι ραγδαία.⁶⁸

3.3. Η Πρόβλεψη

Ο Roberts , βασισμένος στην ανάλυση του, όπως αναφέραμε και νωρίτερα, τολμά το ριψοκίνδυνο και θαρραλέο εγχείρημα που έχει ταλαιπωρήσει κάθε μαρξιστή οικονομολόγο⁶⁹: κάνει προβλέψεις για τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης, αλλά και για την επόμενη. Πιστεύει ότι η τρέχουσα κρίση θα διαρκέσει μέχρι και το 2014⁷⁰, και η αλήθεια είναι ότι τα παραπάνω από δύο χρόνια που έχουν μεσολαβήσει από τη δημοσίευση⁷¹ του συγκεκριμένου κειμένου τον επιβεβαιώνουν.

Ένας από τους παράγοντες που κάνουν την παρούσα κρίση να έχει τόσο μεγάλη

---

⁶⁸ Roberts M., 2009. Σελ. 284-285

⁶⁹ «Οι μαρξιστές οικονομολόγοι έχουν προβλέψει τις δώδεκα από τις τρεις τελευταίες κρίσεις του καπιταλισμού» Ντ. Χάρβου σε ομιλία του στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο της Αθήνας τον Μάιο του 2010

⁷⁰ Roberts M., 2009. Σελ. 299

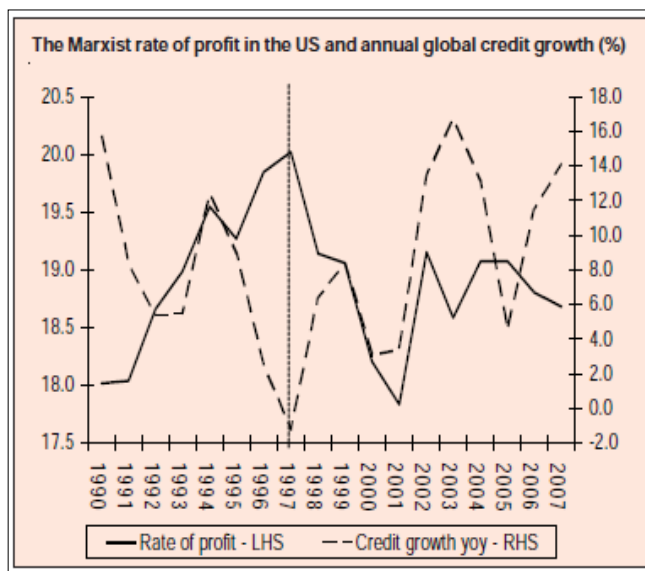
⁷¹ Η δημοσίευση έγινε τον Οκτώβριο του 2009

διάρκεια είναι, κατά τη γνώμη του, η εξαιρετικά μεγάλη μεγέθυνση του πλασματικού κεφαλαίου μέσω της πίστωσης.

«Όπως είχε εξηγήσει ο Μαρξ, όταν οι καπιταλιστές αισθάνονται την πίεση από τη μειούμενη κερδοφορία, προσπαθούν να καθυστερήσουν την επίδραση στα κέρδη, επεκτείνοντας την πίστη [...] Καθώς τα έσοδα από επενδύσεις για την παραγωγή αγαθών και πραγματικών αξιών αρχίζουν να υποχωρούν, οι καπιταλιστές στρέφονται σε άλλες επενδύσεις, που ξεφεύγουν από τη διαδικασία της συσσώρευσης [...] Σ' αυτήν την περίπτωση, στην κερδοσκοπία σε ABS's⁷², στην αγορά ακινήτων και, φυσικά, στα χρηματιστήρια.»⁷³

Για τον Roberts υπάρχει σχέση ανάμεσα στο ποσοστό κέρδους και τη ροπή προς τη χρηματιστικοποίηση, μια σχέση αντιστρόφως ανάλογη και αιτιώδης, όπως φαίνεται και στο ένθετο γράφημα. Όσο στενεύει το περιθώριο για σχετικά μεγάλα προσδοκώμενα ποσοστά κέρδους από επενδύσεις στην πραγματική οικονομία, ενώ, τα προσδοκώμενα ποσοστά κέρδους από «επενδύσεις»⁷⁴ σε χρηματοπιστωτικά προϊόντα

45

είναι σχετικά υψηλά, τόσο περισσότερα θα είναι τα κεφάλαια που θα εκτρέπονται από την πραγματική οικονομία προς το πλασματικό κεφάλαιο.

Τέλος, επιμένει ότι τα διάφορα πακέτα διάσωσης μέσω των οποίων έχει διατεθεί άφθονο χρήμα για τη διάσωση του τραπεζικού συστήματος δεν

⁷² Asset-backed debt securities

⁷³ Roberts M., 2009. Σελ. 300

⁷⁴ Ο όρος επένδυση δεν είναι δόκιμος στη συγκεκριμένη περίπτωση, γιατί η συγκεκριμένη τοποθέτηση κεφαλαίου δεν αποσκοπεί στη μίσθωση παραγωγικών συντελεστών και στη δημιουργία νέας αξίας, αλλά περισσότερο στη διεύρυνση του εισοδήματος με μορφή προσόδου ή τόκου.

μπορούν από μόνα τους να επανεκινήσουν την καπιταλιστική οικονομία. Και αυτό γιατί το βασικό και αξεπέραστο κίνητρο που ωθεί τους καπιταλιστές στο να επενδύουν είναι τα κέρδη: εάν δεν επιστρέψει η κερδοφορία σε υψηλά επίπεδα, δεν θα βγούμε από την κρίση. Αντίθετα, το μόνο που θα καταφέρουν τα πακέτα διάσωσης είναι να δημιουργήσουν νέες φούσκες στον χρηματοπιστωτικό τομέα. Φούσκες που αυτή τη φορά δεν θα βασίζονται στα ακίνητα ή στις νέες τεχνολογίες, αλλά στο δημόσιο χρέος⁷⁵. Κρίνοντας από την κατάσταση στην ευρωζώνη σήμερα, μπορούμε να πούμε ότι αυτό το σκέλος της πρόβλεψής του έχει επιβεβαιωθεί πλήρως!

---

⁷⁵ Roberts M., 2009. Σελ. 302

4. HARVEY: ΕΞΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Το βιβλίο του Harvey, *Enigma of Capital* (αναφερόμαστε σε αυτό στη συνέχεια του κειμένου ως *Enigma*), ξεκινάει με μία 40-σέλιδη ανάλυση της τρέχουσας κρίσης στην οποία χαρτογραφεί την μετάλλαξη της κρίσης των subprime στεγαστικών δανείων στις ΗΠΑ σε μια παγκόσμια ύφεση. Ο Harvey δεν σκιαγραφεί την μεγέθυνση του χρηματοπιστωτικού τομέα τις τελευταίες δεκαετίες ως μια αυτόνομη διαδικασία. Την αντιλαμβάνεται ως την αντανάκλαση των αλλαγών και των προβλημάτων που αναδεικνύονται ευρύτερα στο καπιταλιστική οργάνωση της διαδικασίας αναπαραγωγής. Η χρηματιστικοποίηση ξεπηδάει από έναν ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό, και απαιτεί τον σχηματισμό ενός παγκόσμιου συστήματος χρηματοδότησης για την υποστήριξη των ροών του κεφαλαίου. Βασικοί μηχανισμοί οι οποίοι λειτουργούν είναι α) η ανάπτυξη της πίστωσης ως αναγκαιότητας ώστε να διατηρηθεί η ζήτηση σε ένα ορισμένο ύψος λόγω της μείωσης της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών, και β) η μετατόπιση του επενδυτικού ενδιαφέροντος από την παραγωγική διαδικασία στην απόκτηση τίτλων (*assets*), οι τιμές των οποίων μπορεί να πιεστούν προς τα πάνω για την απόσπαση κερδοσκοπικού κέρδους.⁷⁶ Ο Harvey γράφει:

«Όλο και λιγότερο από την υπεραξία που έχει επανακεφαλαιοποιηθεί μπορεί να απορροφηθεί στην παραγωγή (παρά τα όσα έχουν συμβεί στην Κίνα) γιατί το παγκόσμιο περιθώριο κέρδους άρχισε να πέφτει μετά από μια σύντομη ανάκαμψη στην δεκαετία του '80»⁷⁷

Η δημιουργία μιας σειράς από φούσκες στις τιμές τίτλων έπαιξαν οδηγό ρόλο στην διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Κατά συνέπεια η κατάρρευση αυτών του φουσκών οδήγησε στην εμπλοκή του συστήματος αναπαραγωγής. Η κατάρρευση της αγοράς πίστης και η συστολή του παγκόσμιου

⁷⁶ Harvey D., 2010. *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, Profile Books, London. Σελ. 23

⁷⁷ Harvey D., 2010. Σελ. 28

εμπορίου αποτελούν δύο όψεις μίας ενιαίας διαδικασίας που εδράζεται στο πρότυπο της συσσώρευσης. Κατόπιν, ο Harvey προχωρά από την απλή αφήγηση της κρίσης στην διατύπωση μιας γενικότερης θεωρίας κρίσεων. Αρχικά, παρουσιάζει μια εκλεπτυσμένη ανάλυση της μαρξιστικής θεωρίας κρίσεων στο βιβλίο «*The Limits to Capital*» (αναφερόμαστε σε αυτό στη συνέχεια με τον όρο *Limits*), εργασία η οποία είναι προγενέστερη του 2008. Εκεί αναλύει σε βάθος το μαρξικό κείμενο που αφορά την τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει αλλά και τα τμήματα του μαρξικού έργου που αφορούν τις αντισταθμιστικές δυνάμεις στην τάση της πτώσης του ποσοστού κέρδους. Σε ένα αρκετά υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, χωρίς να εντάξει τις επιδράσεις που έχουν πιο συγκεκριμένες μορφές οργάνωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, χωρίς να εισάγει δηλαδή εισοδηματικές μορφές όπως τα επιτόκια και τα ενοίκια (πρόσοδοι) ο Harvey υποστηρίζει την ύπαρξη «περιοδικών κρίσεων» που ενδέχεται να εντείνονται και να βαθαίνουν εξαιτίας μιας «σταθερής πτώσης» του ποσοστού κέρδους.

Πολλοί θεωρητικοί της Πολιτικής Οικονομίας πριν από τον Μαρξ επισήμαναν μια εμφανή μακροχρόνια τάση μείωσης του ποσοστού κέρδους. Ο Μαρξ οδηγήθηκε να εξηγήσει αυτή την πτώση σαν μία συνέπεια της «αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου». Οι καπιταλιστές, ωθημένοι από τον ανταγωνισμό, τείνουν να συσσωρεύουν κεφάλαιο υπό τη μορφή «νεκρής εργασίας» - μηχανημάτων, εξοπλισμού, μεγαλύτερες ποσότητες πρώτων υλών κλπ. – σε βάρος της πρόσληψης εργαζομένων και της εκμετάλλευσης της «ζωντανής εργασίας» (εργάτες). Επειδή μόνο η ζωντανή εργασία δημιουργεί καινούργια αξία για τους καπιταλιστές, αυτή η τάση να συσσωρεύουν νεκρή εργασία μπορεί μόνο να υπονομεύσει το κέρδος σε βάθος χρόνου. Ο Harvey επισημαίνει στο βιβλίο του «*The Limits to Capital* » ότι ο Μαρξ επεξεργάστηκε μια σειρά από αντισταθμιστικές δυνάμεις που εξισορροπούν την τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει. Εστιάζει από όλες αυτές, που αναφέραμε στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, ως κύρια την πιθανή απαξίωση της νεκρής εργασίας, η οποία μπορεί να μειώσει την αξία της επένδυσης, και έτσι να αυξήσει το ποσοστό κέρδους.

Ο Harvey υποστηρίζει ότι αυτό μπορεί να πάρει την μορφή μιας βαθμιαίας απαξίωσης, με αποτέλεσμα την αλλαγή στις αξίες που συνεχώς διαταράζουν την καπιταλιστική οικονομία, ή μπορεί να πάρει την πιο βίαιη μορφή μιας κρίσης:

Η ευγενική ιδέα της «μείωσης της τιμής» δίνει τη θέση της στην πιο δραματική και βίαιη ιδέα της «καταστροφής» όταν αφορά στις απαξιώσεις που συμβαίνουν κατά τη διάρκεια μιας κρίσης. Τη στιγμή της κρίσης, εκφράζονται όλες οι αντιφάσεις που ενέχονται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής με τη μορφή του πιο βίαιου παροξυσμού και επιβάλλουν «στιγματικές και βίαιες λύσεις» και «για ένα χρονικό διάστημα αποκαθιστούν την διαταραγμένη ισορροπία» (*Capital*, volume 3, p249).⁷⁸

Ήδη από την εποχή που έγραψε το *Limits*, ο Harvey ήταν σκεπτικός σχετικά με το νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει παρόλο που δέχεται ότι ήταν κεντρικός στο έργο του Μαρξ.⁷⁹ Στο *Enigma*, παρόλο που δεν καταπιάνεται με τέτοια ερωτήματα για το συγκεκριμένο θέμα είναι κάπως πιο σίγουρος :

«Είναι δύσκολο να κάνουμε την θεωρία του Μαρξ για την τάση του ποσοστού κέρδους να δουλέψει όταν η καινοτομία αφορά τόσο στην εξοικονόμηση κεφαλαίου και μέσω παραγωγής... όσο και στην εξοικονόμηση εργασίας»⁸⁰

Ενώ ο Harvey πιστεύει ότι το ποσοστό κέρδους έχει υποχωρήσει στην μεταπολεμική περίοδο, απορρίπτει την εξήγηση του Μαρξ. Φαίνεται να αποδέχεται τα γραπτά του Νobου Okishio, ο οποίος προσπάθησε να δείξει ότι οι επενδύσεις θα πραγματοποιούνται πάντα με τέτοιο τρόπο ώστε η κερδοφορία να αυξάνει, με δεδομένο το κόστος διαβίωσης των εργατών. Αυτή η ανάλυση όμως βασίζεται σε μοντέλο στατικής ισορροπίας του καπιταλισμού. Κατά την άποψη του Harvey η επιτακτική ανάγκη για καινοτομία και συσσώρευση οδηγεί σε

---

⁷⁸ Harvey D., 2006. *The Limits to Capital*, New Edition, New York. Σελ. 200

⁷⁹ Harvey D., 2010. Σελ. 94

⁸⁰ Harvey D., 2010. Σελ. 94

«υπερβολικά μεγάλο κεφάλαιο σε σχέση με τις ευκαιρίες για απασχόληση του κεφαλαίου. Αυτή η περίπτωση υπερπαραγωγής κεφαλαίου αποκαλείται «υπερσυσσώρευση κεφαλαίου»⁸¹

Αυτή είναι και η κεντρική ιδέα του Enigma για την ερμηνεία της κρίσης: η μαρξική έννοια της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου μία κατάσταση η οποία προκαλεί το πρόβλημα της «τοποθέτησης της υπεραξίας» έτσι ώστε να εξασφαλίζεται επαρκής κερδοφορία.

Αλλά αν το πρόβλημα του καπιταλισμού είναι η τοποθέτηση του πλεονάσματος αυτό μπορεί να συνεπάγεται δύο δυνατά θεωρητικά πλαίσια. Το πρώτο είναι αυτό της σχολής του Monthly Review στην παράδοση συγγραφέων όπως ο Paul Sweezy, ο Paul Baran και ο John Bellamy Foster. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο τα μονοπώλια είναι σε θέση να χειριστούν τις τιμές με τέτοιο τρόπο ώστε να αποσπάσουν «υπερκέρδη» που αγωνίζονται να επανατοποθετήσουν. Δεν είναι όμως τέτοια η συγκρότηση του λόγου του Harvey⁸². Η δεύτερη εκδοχή είναι να αντιληφθούμε την υπερσυσσώρευση σαν παραγωγή μάζας κέρδους (μεγάλη σε απόλυτους αριθμούς, αλλά μικρή ως ποσοστό) κάτω από συνθήκες που χαρακτηρίζονται από την έλλειψη πολλών κερδοφόρων ευκαιριών. Σε αυτή την κατεύθυνση όμως, ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους θα λειτουργούσε ενισχυτικά. Θα εξηγούσε, γιατί σε συνθήκες χαμηλής κερδοφορίας, οι χρηματικές ροές κατευθύνονται γεωγραφικά όπου οι καπιταλιστές (ορθά ή εσφαλμένα) προσδοκούν ότι μπορούν να εξασφαλίσουν ένα «αξιοπρεπές» κέρδος, αλλά και σε τοποθετήσεις τίτλων όπου μπορούν να πραγματοποιηθούν βραχυπρόθεσμα κέρδη χωρίς την παραγωγή νέων αξιών.

Ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε ότι κατά τη γνώμη μας στην ανάλυση του Harvey υπεισέρχονται και προϋποθέσεις οι οποίες δεν έχουν ερευνηθεί και επαρκώς τεκμηριωθεί. Για παράδειγμα σε σχέση με τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου

---

⁸¹ Harvey D., 2006. Σελ. 192. Για την μαρξική έννοια της κρίσης ως υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου δεξ και Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπασιώρας Σ., 2000. Σελ. 649-662

⁸² Harvey D., 2006. Σελ. 141, όπου ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί υποστηρίζοντας ότι οι αναλύσεις των Sweezy και Baran σηματοδοτούν την «εγκατάλειψη του νόμου της αξίας, που από μεριάς τους οι Sweezy και Baran είναι έτοιμοι να το κάνουν».

ο Harvey επιμένει ότι ο καπιταλισμός απαιτεί ετήσια ανάπτυξη 3% του ΑΕΠ.⁸³ Αλλά αυτό το επιχείρημα δεν έχει ερευνηθεί αρκετά, ούτε έχει εξεταστεί η σχέση ανάμεσα στην αύξηση του ΑΕΠ, την κερδοφορία και τον ρυθμό συσσώρευσης. Παρόλα αυτό το επιχείρημα αναφέρεται συχνά.⁸⁴

Η ανάλυση του Harvey δεν ακολουθεί την τάση άλλων μαρξιστικών αναλύσεων οι οποίες επιχειρούν να ανάγουν σε μία κύρια αιτία την εξήγηση των κρίσεων. Κατά τη γνώμη μας έχει δίκιο όταν επιχειρηματολογεί ότι το αίτιο της κρίσης δεν μπορεί να είναι ένα και μόνο, είτε αυτό είναι το «ποσοστό του κέρδους» είτε το πρόβλημα της «τοποθέτησης του πλεονάσματος» λόγω υπερσυσσώρευσης και προσπαθεί να διευρύνει την θεωρία του για την ερμηνεία της κρίσης προς δύο κατευθύνσεις.

Η πρώτη είναι η αναζήτηση της πιθανότητας το καπιταλιστικό κύκλωμα να σπάσει, έστω και στιγμιαία, όταν παρουσιάζονται εμπόδια ή εμπλοκές.⁸⁵ Αν οι καπιταλιστές δεν μπορούν να έχουν πρόσβαση στην ποσότητα του χρήματος που απαιτείται για να πραγματοποιηθεί η επένδυση, ή την εργατική δύναμη, ή τον εξοπλισμό, ή τις πρώτες ύλες τότε το κύκλωμα διακόπτεται⁸⁶. Παρομοίως, κρίσεις μπορούν να ξεσπάσουν αν τα αγαθά δεν μπορούν να βρουν αγορές με αποτελεσματική ζήτηση είτε από άλλους καπιταλιστές είτε από τους εργάτες. Η πιθανότητα κρίσης είναι πανταχού παρούσα. Ο Harvey ακόμη προσθέτει διάφορα «φυσικά» όρια στο κεφάλαιο – όπως η επαπειλούμενη οικολογική καταστροφή ή η πιθανή έλλειψη πετρελαίου για παράδειγμα- αν και όπως ο ίδιος παρατηρεί τα όρια του περιβάλλοντος σπάνια είναι «φυσικά» με «αγνό και πρωτόγονο» τρόπο.⁸⁷ Όλα αυτά είναι αληθή, και έχουν βάση στο μαρξικό έργο αλλά κατά τη γνώμη μας δεν μπορούν να υποκαταστήσουν την ανάλυση των συγκεκριμένων διαδικασιών που οδηγούν το σύστημα σε κρίσεις, και σε αυτού του είδους την ανάλυση το Enigma υστερεί λίγο.

---

⁸³ Harvey D., 2010. Σελ. 26-27.

⁸⁴ Βλέπε για παράδειγμα: Harvey D., 2010. Σελ. 45, 50, 70, 86, 112.

⁸⁵ Harvey D., 2010. Σελ. 116-118.

⁸⁶ Πρόκειται φυσικά για την κλασική μαρξική παρατήρηση ότι υπάρχουν και χρηματικές κρίσεις οι οποίες δεν συνδέονται κατ' ανάγκη με τη διαδικασία παραγωγής και συσσώρευσης, δεξ και Μαρξ Κ., 1982. *Θεωρίες για την υπεραξία (τέταρτος τόμος του "Κεφαλαίου")*. Μέρος δεύτερο, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα. Σελ. 598 κ.ε.

⁸⁷ Harvey D., 2010. Σελ. 84-85

Η δεύτερη κατεύθυνση στην οποία κινείται ο Harvey για να διευρύνει την ανάλυση του είναι πιο παραγωγική και τοποθετείται στην καρδιά των συζητήσεων που διευρύνθηκε ο κύκλος τους μετά την κρίση του 2008. Ο χρηματοπιστωτικός τομέας οδηγεί το κεφάλαιο πέρα από τα όρια του. Συντονίζοντας διάφορες εκφάνσεις του καπιταλιστικού κύκλου μέσα από την κίνηση του επιτοκίου και προκαλεί κερδοσκοπικές εκρήξεις και ξέφρενες νομισματικές ή χρηματιστηριακές κρίσεις. Καινούργια είδη κρίσεων καθίστανται πλέον δυνατά, και η δυνατότητα μας να κατανοούμε την τρέχουσα κρίση ανασχηματίζεται δραματικά. Ένα συγκεκριμένο επιχείρημα του είναι ότι ένα πρόβλημα που εμφανίζεται σε μια σφαίρα της καπιταλιστικής οικονομίας μπορεί να μεταφερθεί σε άλλη, καθυστερώντας το ξέσπασμα της κρίσης μόνο και μόνο για να εμφανιστεί με νέα μορφή. Ένα τέτοιο παράδειγμα μπορεί να είναι η παρατεταμένη διάρκεια αυξημένης συσσώρευσης που γνώρισε ο καπιταλισμός τις τελευταίες δεκαετίες, που αντί να οδηγήσει κατευθείαν σε κρίση, βοήθησε στην δημιουργία ενός υπερμεγέθους και άρρωστου χρηματοπιστωτικού τομέα, ο οποίος τελικά εξεράγει με την κρίση του 2007-8. Όπως γράφει ο Harvey στο *Enigma*:

«Το πρόβλημα των μειούμενων κερδών και της απαξίωσης εξαιτίας της έλλειψης αποτελεσματικής ζήτησης μπορεί να αποσοβηθεί μέσα από τις μηχανοραφίες του πιστωτικού συστήματος. Βραχυπρόθεσμα, η πίστη εξομαλύνει τα μικρά προβλήματα αλλά μακροπρόθεσμα τείνει να συσσωρεύει τις αντιφάσεις και τις διάφορες τάσεις. Εξαπλώνει τους κινδύνους και ταυτόχρονα τους συσσωρεύει... Όταν τον ένα όριο ξεπερνιέται η συσσώρευση σκοντάφτει στο επόμενο... Οι τάσεις της κρίσης δεν επιλύονται αλλά μόνο μετακινούνται.»⁸⁸

Τέλος, ο Harvey σωστά επιμένει ότι πρέπει να δοθεί έμφαση στα μισοτελειωμένα χειρόγραφα του Μαρξ που περιέχουν κατηγορίες όπως η πίστη και να αναλυθούν περεταίρω για να είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε πλήρως την ανάπτυξη του συστήματος.⁸⁹

---

⁸⁸ Harvey D., 2010. Σελ. 116-117.

⁸⁹ Harvey D., 2006. Σελ. 200

Αυτό ισχύει και για κατηγορίες και θεωρητικά πεδία τα οποία δεν αναλύονται στο Κεφάλαιο όπως ο ρόλος του κράτους, οι οικονομικές του λειτουργίες κλπ.

4.1. Η γεωγραφία παίζει ρόλο

Μια ακόμη πτυχή της ανάλυσης του Harvey για την κρίση είναι η ανάπτυξη του κεφαλαίου στον χώρο. Το κεφάλαιο πάντα εξελίσσεται στον χώρο και στον χρόνο, δημιουργώντας στον πέρασμα του ξεχωριστές γεωγραφίες. Διαφορετικά κεφάλαια συνασπίζονται για να αποφύγουν τα κόστη μεταφορών, και ενσωματώνονται στα τοπία μέσα από την αστικοποίηση και την ανάπτυξη των δικτύων επικοινωνίας. Αυτή η διαδικασία είναι ταυτόχρονα και ανισομερής και ατελείωτη παραβιάζοντας κάθε έννοια ισορροπίας. Επειδή η λογική της συσσώρευσης είναι να αναζητά κέρδη εκεί που μπορούν να βρεθούν, η καπιταλιστική ανάπτυξη σημαίνει περιοδικό ξήλωμα και αναδιοργάνωση της γεωγραφίας του καπιταλισμού, και πιθανά αλλάζει με τον εξής μηχανισμό:

«Το γεωγραφικό τοπίο... σχηματίζεται από την διαρκή τάση των οικονομιών για συγκέντρωση, από τη μία, και από τα πιθανά μεγαλύτερα κέρδη από την αποκέντρωση και την διασπορά, απ' την άλλη. Το πώς επιλύονται οι αντιθέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο τάσεις εξαρτάται από τα εμπόδια που συναντά το κεφάλαιο στην μετακίνηση του στον χώρο, την πυκνότητα της συσσώρευσης των οικονομιών και του καταμερισμού της εργασίας».⁹⁰

Ο Harvey χαρτογραφεί την εξάπλωση της παρούσας κρίσης από ένα τοπικό πρόβλημα στην αμερικάνικη αγορά των subprime στεγαστικών δανείων σε αυτόν τον άνισο χώρο.

---

⁹⁰ Harvey D., 2010. Σελ. 165

Ο χώρος όμως δεν είναι πεδίο δράσης μόνο του κεφαλαίου, είναι ταυτόχρονα και πεδίο δράσης ανταγωνιστικών κρατών.

5. GERARD DUMENIL & DOMINIQUE LEVY, THE CRISIS OF NEOLIBERALISM.

5.1. Νεοφιλελευθερισμός, καπιταλισμός και τάξεις

Για τους Ντιμενίλ και Λεβι ο σύγχρονος καπιταλισμός είναι προϊόν τριών «επαναστάσεων»: της επιχειρησιακής (τέλη 19^{ου} αιώνα), της χρηματοπιστωτικής (αρχές 20^{ου}) και της διευθυντικής (μεταπολεμικές δεκαετίες), οι συνέπειες των οποίων καθιστούν τον καπιταλισμό του σήμερα ριζικά διαφορετικό από τον καπιταλισμό του 19^{ου} αιώνα.

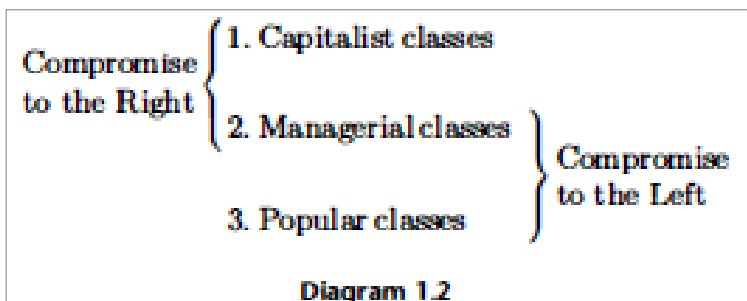
Οι επαναστάσεις αυτές συνέβαλαν στο σπάσιμο των δεσμών της αστικής τάξης με την κάθε ξεχωριστή επιχείρηση, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους στη διαδικασία λήψης αποφάσεων προς τον χρηματοπιστωτικό τομέα και τα ιδρύματά του. Οι συγγραφείς μας υιοθετούν, σε αντίθεση με το «παραδοσιακό» μαρξιστικό διπολικό μοντέλο (κεφαλαιοκράτες και εργάτες), ένα τριπολικό ταξικό σύστημα για την ερμηνεία του κοινωνικού σχηματισμού, οριοθετώντας τρεις κοινωνικές τάξεις: τους καπιταλιστές, το διευθυντικό προσωπικό και τις λαϊκές τάξεις. Για την οριοθέτηση αυτής της τρίτης κατηγορίας αξιοποιείται το –εξαιρετικά διορατικό– επιχείρημα του Μαρξ ότι η ιδιοκτησία και η διεύθυνση των μέσων παραγωγής μπορούν σε ένα ανώτερο επίπεδο συσσώρευσης να διαχωριστούν και να ασκούνται από διαφορετικά πρόσωπα⁹¹. Ωστόσο, εδώ τίθεται το ζήτημα, εφόσον γίνεται αυτή η διάκριση στο εσωτερικό της άρχουσας τάξης, γιατί δεν εμφανίζεται και μία διαφοροποίηση στο εσωτερικό των υποτελών τάξεων, ώστε να αποτυπώνονται καλύτερα οι μεταβαλλόμενοι ταξικοί συσχετισμοί. Είναι φανερό πως ό,τι αποκαλείται «μεσαία» τάξη δεν αποτελείται μόνον από τα ανώτερα διευθυντικά στελέχη, αλλά και από μισθωτούς που απασχολούνται

⁹¹ Ενδεικτικά ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* αναλύει αυτόν τον διαχωρισμό στις σελίδες 484-492. Το σχήμα που υιοθετούν βέβαια οι Ντιμενίλ και Λεβί εμπλέκεται και στη μεγάλη συζήτηση για τις μορφές οργάνωσης της εκμετάλλευσης της εργασίας υπό το νεοφιλελεύθερο καθεστώς. Έχει προηγηθεί σχετική επιχειρηματολογία: ο νεοφιλελευθερισμός οργανώνει την επιχείρηση έτσι ώστε να στοιχίσει τα κίνητρα του διευθυντικού και ειδικά του ανώτερου διευθυντικού προσωπικού (τα golden boys) με αυτά των μετόχων, με κριτήριο την αύξηση της τιμής της μετοχής μίας εταιρείας βραχυπρόθεσμα και δια μέσου αυτής της στοίχισης συγχρόνως να υπάρξουν αποτελεσματικές απειλές ενάντια στις διεκδικήσεις των συνδικάτων με αποτέλεσμα να υποβαθμίζεται η ταξική ισχύς των εργαζομένων. Μία παρουσίαση της συζήτησης από μη-μαρξική σκοπιά, αλλά αρκετά κατατοπιστική στον Κρούγκμαν, 1995. *Η Εποχή των Μειωμένων Προσδοκιών*, Πόλις, Αθήνα. Σελ. 217-235

στο εμπόριο ή εργάζονται για τη διατήρηση/αναπαραγωγή του συστήματος, δηλαδή και από μικροαστικά στρώματα τα οποία επίσης μπορούν αν η ιστορική περίοδος το επιτρέπει να συγκροτούν εναλλακτικές κοινωνικές συμμαχίες.

Βέβαια, οι συγγραφείς παρατηρούν ότι οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό στρώμα τείνει να πολώνεται ανάμεσα στους καπιταλιστές και την εργατική τάξη και τις άμεσες συμμαχίες της («λαϊκές» τάξεις)⁹², με άλλα λόγια ακολουθούν την ανάλυση του Μαρξ ότι η ίδια η ανάπτυξη του καπιταλισμού προκαλεί διαρκώς την πόλωση της κοινωνίας σε δύο αντίπαλα ταξικά στρατόπεδα⁹³. Η διαπίστωση αυτή κατά τη γνώμη μου απαιτεί κάτι πιο αναλυτικό από το αρχικό τριπολικό σχήμα, καθώς τίθεται το ζήτημα της οργάνωσης των κοινωνικών συμμαχιών για την αναπαραγωγή της αστικής ηγεμονίας.

Σε αυτήν την κατεύθυνση το ζήτημα του αν οι μισθωτοί που απασχολούνται σε μη παραγωγική εργασία είναι κομμάτι της εργατικής τάξης ή όχι, η

γνωστή δηλαδή διαμάχη μεταξύ των μαρξιστών για την παραγωγική και μη-παραγωγική εργασία, δεν αναλύεται επαρκώς στα σχετικά κείμενα των Ντιμενίλ και Λεβύ. Σε κάθε περίπτωση οφείλουμε, πιστεύω, να εμπλέξουμε τόσο κοινωνικά όσο και πολιτικά κριτήρια και να αναλύσουμε μεθοδικά το πολύπλοκο και μεταβαλλόμενο πλέγμα των σχέσεων που αναπτύσσεται στον καπιταλισμό.

Στο διπολικό σύστημα του Μαρξ η σύγκρουση και η ταξική πάλη παίζουν κυρίαρχο ρόλο στην επίλυση των εντάσεων που πηγάζουν από τα αντιτιθέμενα συμφέροντα καπιταλιστών και εργατών:

«Επομένως έχουμε εδώ μια αντινομία, δίκαιο ενάντια σε δίκαιο, και

⁹² Dumenil G., Levy D., 2011. *The Crisis of Neoliberalism*, Harvard University Press, London. Σελ. 85-87

⁹³ «Η εποχή μας όμως, η εποχή της αστικής τάξης, χαρακτηρίζεται απ' το γεγονός ότι απλοποίησε τις ταξικές αντιθέσεις. Ολόκληρη η κοινωνία διχάζεται όλο και περισσότερο σε δύο μεγάλα εχθρικά στρατόπεδα, σε δύο μεγάλες άμεσα αντιμέτωπες τάξεις: αστική τάξη και προλεταριάτο». Μαρξ Κ. Ένγκελς Φ., 1999. Σελ 46

τα δύο εξίσου κατοχυρωμένα από το νόμο της ανταλλαγής εμπορευμάτων.

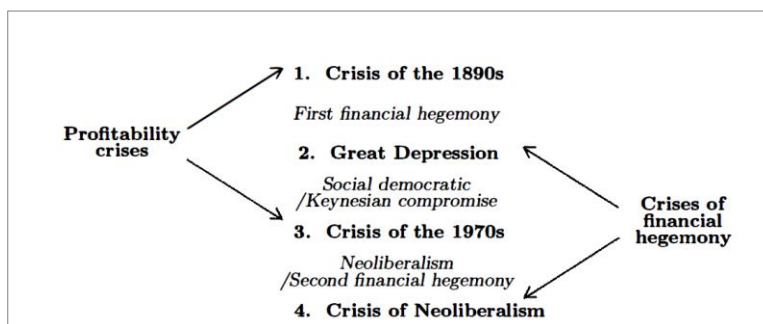
Και ανάμεσα σε δύο ίσα δίκαια αποφασίζει η βία»⁹⁴

Στο έργο των Ντιμενίλ και Λεβύ, ωστόσο, κυρίαρχη θέση έχει ο συμβιβασμός ανάμεσα σε δύο από τις κοινωνικές τάξεις εναντίον της τρίτης μέσα από μια διαδικασία παρόμοια με αυτή της σύναψης ενός κοινωνικού συμβολαίου.

5.2. Καπιταλισμος, Νεοφιλελευθερισμός και κρίσεις

Για τους Ντιμενίλ και Λεβύ η κρίση των αρχών της δεκαετίας του '70 ήταν μια δομική/συστημική κρίση του καπιταλισμού που προήλθε από την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και της συσσωρευτικής πίεσης του πληθωρισμού. Αντίθετα, η τρέχουσα κρίση δεν είναι κρίση του καπιταλισμού λόγω πτώσης του ποσοστού κέρδους, αλλά του νεοφιλελεύθε-

ρου τρόπου οργάνωσης του συστήματος παγκόσμιας ηγεμονίας, ή καλύτερα κρίση του δολαρίου και της αμερικανικής ηγεμονίας

α (χαρακτηρίζουν την περίοδο πριν την κρίση Νεοφιλελευθερισμό υπό την Αμερικανική ηγεμονία⁹⁵). Για τους Ντιμενίλ και Λεβύ ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι κάποιο μοντέλο συσσώρευσης που έχει επιλέξει η άρχουσα τάξη, ούτε το προϊόν κάποιας νομοτελειακής ανάπτυξης του καπιταλισμού, αλλά περισσότερο ένα ιστορικό αποτέλεσμα των μεταβαλλόμενων ταξικών συσχετισμών, το οποίο εδράζεται στη συμφωνία των καπιταλιστών και των διευθυντών, αρχικά στις αγγλοσαξονικές χώρες, με μόνο σκοπό την αύξηση των εισοδημάτων τους.

Αυτό το μοντέλο, λοιπόν, που αρχίζει να εδραιώνεται στις ΗΠΑ και στο ΗΒ από τη δεκαετία του '70, εξάγεται προς τον υπόλοιπο κόσμο διαμορφώνοντας τη λεγόμενη

⁹⁴ Μαρξ Κ., 2009. *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Βιβλίο III, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα. Σελ. 246

⁹⁵ Duménil G., Lévy D., 2011. Σελ. 309

«Συναίνεση της Ουάσινγκτον» και εδραιώνοντας έτσι τον ηγεμονικό ρόλο του αμερικάνικου καπιταλισμού στο διεθνές στερέωμα με κύρια οχήματα πέρα από το δολάριο καθεαυτό (ως παγκόσμιο νόμισμα) , το ΔΝΤ, τον ΠΟΕ και άλλα συναφή ιδρύματα, μετασχηματισμένα στον τρόπο λειτουργίας τους σε σχέση με τον αρχικό ρόλο που είχαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο μετασχηματισμός της οικονομίας που παρατηρείται στη δεκαετία του '70 έχει ως αφετηρία την κρίση εκείνης της εποχής, αλλά οδηγείται από τη μετατόπιση της κοινωνικής συναίνεσης προς τα δεξιά. Οι μεταπολεμικές δεκαετίες της μεγάλης άνθησης και της ηγεμονίας του κεϋνσιανισμού αντανakλούν την κοινωνική συναίνεση ανάμεσα στη διευθυντική τάξη και τις λαϊκές τάξεις με βασικό στόχο την ανάπτυξη, ακόμη και με τον περιορισμό των κερδών των καπιταλιστών. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η μετατόπιση της συναίνεσης προς τα πάνω και τα δεξιά, πέρα από την κρίση, έπαιξε ρόλο και η υποχώρηση του εργατικού κινήματος.

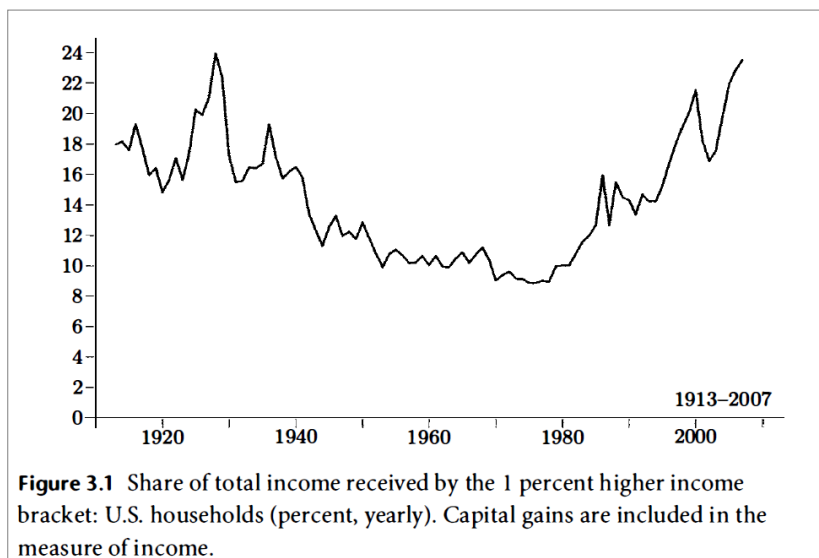
Βασικοί πυλώνες του νεοφιλελευθερισμού είναι η απορύθμιση της αγοράς και η ελευθερία των επιχειρήσεων να δρουν, ενώ στο πεδίο της μακροοικονομίας ο κύριος στόχος έναντι της πλήρους απασχόλησης και της ανάπτυξης γίνεται ο περιορισμός του πληθωρισμού. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του νεοφιλελευθερισμού είναι η διαρκής επέκταση του χρέους, τόσο του δημόσιου, όσο και του ιδιωτικού χρέους των νοικοκυριών. Η ριζικές αυτές μεταβολές έχουν σα μοναδικό στόχο τη μεγιστοποίηση των εισοδημάτων των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, πράγμα που αποδίδεται στην απληστία⁹⁶ των καπιταλιστών και των διευθυντών. Η αντίληψη αυτή (περί απληστίας) εγκυμονεί τον κίνδυνο εισαγωγής μιας ηθικής διάστασης στην ανάλυσή τους και φαίνεται να αποκλίνει από τον μαρξικό τρόπο ανάλυσης, ενώ δεν διαχωρίζεται επαρκώς από την αναγωγή των αιτιών των κρίσεων στις αδυναμίες της ανθρώπινης φύσης. Θα μπορούσαμε ίσως να διακρίνουμε μια εκλεκτική συγγένεια με τις ιδέες της Ayn Rand, όπως αποτυπώνονται σε μια χαρακτηριστική ρήση του Άλαν Γρίνσπαν. Ο τελευταίος, μιλώντας για τα αίτια της κρίσης ενός αψεγάδιαστου συστήματος, όπως είναι ο καπιταλισμός για τον ίδιο, δήλωσε:

---

⁹⁶ Dumenil G., Levy D., 2011. Σελ. 37

«Είναι η ανθρώπινη φύση, αν δεν βρει κάποιος τρόπο να αλλάξουμε την ανθρώπινη φύση, θα συνεχίσουμε να έχουμε κρίσεις, και καμία από αυτές δεν θα μοιάζει με τη σημερινή, γιατί οι κρίσεις μεταξύ τους δεν έχουν τίποτα κοινό πέρα από την ανθρώπινη φύση.»⁹⁷

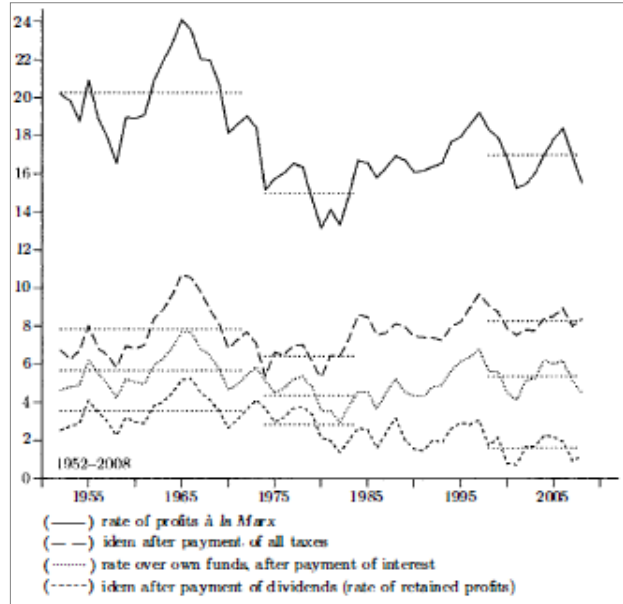
Αντίθετα, για τον Μαρξ ο καπιταλισμός διαφέρει από τη φεουδαρχία και τα αρχαιότερα οικονομικά συστήματα στο ότι η συσσώρευση του πλούτου από τις άρχουσες τάξεις δεν γίνεται απλώς και μόνο για την επέκταση της κατανάλωσης ή για την εξασφάλιση πολυτελέστερης διαβίωσης για τις ίδιες, αλλά αποκτά χαρακτηριστικά

αυτοσκοπού. Η συνεχής αυτοεπέκταση του κεφαλαίου, η συσσώρευση για τη συσσώρευση με σκοπό τον ανταγωνισμό δια μέσου της αγοράς είναι εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλισμού στο μαρξικό έργο. Κινητήριες δυνάμεις σε αυτόν τον αγώνα είναι ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους διάφορους καπιταλιστές, καθώς και η ταξική σύγκρουση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Αν κάποιος καπιταλιστής μείνει πίσω από τους ανταγωνιστές του στη συσσώρευση μέσω παραγωγής, θα χάσει σε ανταγωνιστικότητα, θα συρρικνωθεί το μερίδιό της αγοράς που ελέγχει με κίνδυνο τελικά να χρεοκοπήσει και να βρεθεί εκτός αγοράς και γι' αυτό το λόγο πρέπει η ταξική πάλη ενάντια στους εργάτες που απασχολεί να είναι αποτελεσματική.

⁹⁷ Από συνέντευξη στο BBC για την εκπομπή *The Love of Money*

Πίσω από την «τάση για δημιουργία πλασματικού κεφαλαίου»⁹⁸ δεν κρύβεται για τους Ντιμενίλ και Λεβύ κάποια εσωτερική αντίφαση του συστήματος, αλλά και πάλι ως κίνητρο εμφανίζεται η άπληστη επιδίωξη μεγαλύτερου εισοδήματος. Οι Ντιμενίλ και Λεβί δεν δίνουν μεγάλη σημασία στη διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στα προσδοκώμενα ποσοστά κέρδους από

επενδύσεις στην παραγωγή και τα αντίστοιχα από “επενδύσεις” σε εξελιγμένα χρηματοοικονομικά προϊόντα, τα οποία είναι κατά πολύ μεγαλύτερα. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν εξ αρχής ότι η τάση του μέσου ποσοστού κέρδους να πέφτει δεν διαδραματίζει κάποιο ρόλο στην τρέχουσα κρίση (μάλιστα ως ενίσχυση αυτής της θέσης παρουσιάζουν μετρήσεις που δείχνουν ανοδική τάση του ποσοστού κέρδους από το 1985).

Στο *The Crisis of Neoliberalism* εντοπίζονται ως αιτίες της τρέχουσας κρίσης οι συσσωρευμένες αντιθέσεις της αμερικανικής οικονομίας. Ως κύριες τέτοιες περιγράφονται η πτώση των ρυθμών συσσώρευσης της εθνικής οικονομίας, τα μεγάλα ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο, και το διευρυνόμενο δημόσιο και ιδιωτικό χρέος που είχαν σαν αποτέλεσμα αυτά. Σε γενικές γραμμές όμως υποστηρίζουν ότι ο νεοφιλελευθερισμός είναι ένα επιτυχημένο εγχείρημα, αν το κρίνουμε με βάση τον αρχικό του σκοπό, δηλαδή την αύξηση των εισοδημάτων των πλουσιότερων στρωμάτων.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε, ωστόσο, ότι η πτώση του ρυθμού συσσώρευσης δεν μπορεί να είναι από μόνη της παράγοντας αποσταθεροποίησης. Μπορεί να είναι δυνητικός παράγοντας αποσταθεροποίησης όταν συνδυαστεί με τον ρυθμό

⁹⁸ Dumenil G., Levy D., 2011. Σελ. 23

συσσώρευσης των ανταγωνιστικών δυνάμεων. Για παράδειγμα, ο ρυθμός συσσώρευσης στις ΗΠΑ σε σχέση με τους ρυθμούς συσσώρευσης στην Κίνα είναι εξαιρετικά χαμηλός. Η Κίνα πρόσφατα βρέθηκε στη δεύτερη θέση στον κατάλογο των πιο μεγάλων κατ' απόλυτο μέγεθος οικονομιών, με κριτήριο το ΑΕΠ, ξεπερνώντας την Ιαπωνία. Το γεγονός αυτό πιέζει για ανακατατάξεις στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα και για αναδιάρθρωση των ιμπεριαλιστικών ιεραρχήσεων μέσα από την αποτύπωση νέων συσχετισμών δυνάμεων σε πολλά επίπεδα (βλ. Ν.Μπουχάριν, Β.Ι. Λένιν).

5.3. Η κρυφή γοητεία της μπουρζουαζίας

Μια ακόμη εξέλιξη έπαιξε ρόλο για τους Ντιμενίλ και Λεβύ στη δημιουργία των ανισοροπιών της αμερικανικής οικονομίας: η μετεγκατάσταση (de-territorialization) των αμερικανικών βιομηχανικών μονάδων προς την περιφέρεια⁹⁹, γεγονός που θέτει και το ζήτημα των όρων κάτω από τους οποίους θα πληγεί ή όχι η ηγεμονία των ΗΠΑ, καθώς «ο εθνικισμός και ο πατριωτισμός των ανώτερων τάξεων είναι κρίσιμος για την πρόοδο της εθνικής οικονομίας»¹⁰⁰.

Τα προηγούμενα σε συνδυασμό με την «υπερβολική παγκοσμιοποίηση και υπερβολική χρηματιστικοποίηση (finacialization)»¹⁰¹ ευθύνονται για τη σημερινή αποσταθεροποίηση της οικονομίας. Οι λύσεις αναζητούνται στην επιβολή κάποιων ρυθμίσεις στις αγορές, καθώς και κανόνων που να περιορίζουν την ταξική εξουσία και τη συνδεόμενη με αυτή μερίδα των κερδών στο συνολικό προϊόν (περιορισμού της «απληστίας» των καπιταλιστών). Απαιτείται ως τίμημα της όποιας εξόδου από την κρίση σε ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης να στοιχηθούν τα κίνητρα εντός του χρηματοπιστωτικού τομέα με τέτοιο τρόπο που να βοηθάει στην ανάπτυξη της «πραγματικής οικονομίας».¹⁰²

Η λύση που φαίνεται να προκρίνουν οι Ντιμενίλ και Λεβύ είναι μία «νέα»

---

⁹⁹ Dumenil G., Levy D., 2011. Σελ. 29, 143

¹⁰⁰ Dumenil G., Levy D., 2011. Σελ. 27, 295, 301, 309

¹⁰¹ Dumenil G., Levy D., 2011. Σελ. 37

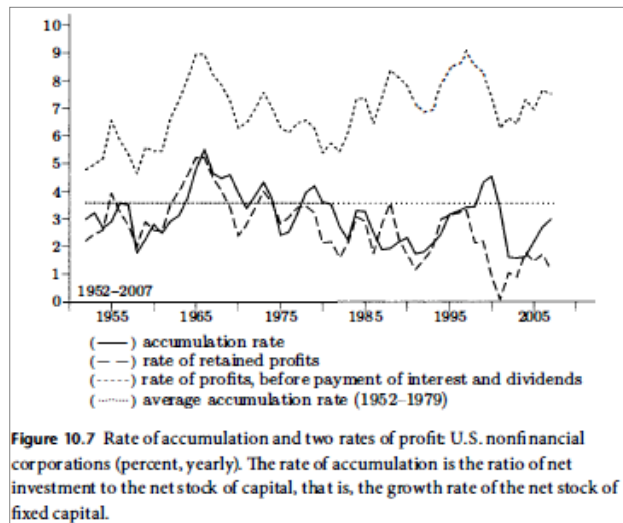
¹⁰² Dumenil G., Levy D., 2011. Σελ. 297-302

επιστροφή, με άλλους όρους φυσικά, σε έναν οικονομικό σχηματισμό παρόμοιο με εκείνον της εποχής ανάμεσα στον Β'Π. και τη δεκαετία του '70. Ωστόσο, αυτή η κατάσταση θα αφορά πλέον την παγκόσμια κλίμακα: «παγκόσμια διακυβέρνηση ή χάος» σε έναν πολυπολικό κόσμο μετά την διαφαινόμενη απώλεια της ηγεμονίας των ΗΠΑ¹⁰³. Πρόταση η οποία όσον αφορά τον μαρξισμό ανάγεται στη διαμάχη Λένιν και Κάουτσκι περί της δυνατότητας ύπαρξης παγκόσμιου κράτους.¹⁰⁴

5.4. Κρίση νεοφιλευθερισμού vs κρίση υπερσυσσώρευσης (Κένυς vs Μαρξ)

Για τους Ντιμενίλ και Λεβύ ο περιορισμός του εργατικού εισοδήματος εξαιτίας της αναδιανομής υπέρ των ανώτερων στρωμάτων δημιούργησε πτώση της ζήτησης, για την τόνωση της οποίας το σύστημα στράφηκε στην πίστωση και τη δημιουργία χρέους σε αντίθεση με την κλασική κεϋνσιανή αντίληψη για αύξηση των κρατικών δαπανών για επενδύσεις ώστε να τονωθεί η ζήτηση.¹⁰⁵ Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους¹⁰⁶ δεν έχει καμία σχέση με τη δημιουργία της κρίσης, καθώς κατά τους ίδιους μια μέτρηση του ποσοστού κέρδους «a la Marx» δεν δείχνει κάποια τέτοια πτώση.

Αν όμως ρίξουμε μια ματιά στα αδιανέμητα κέρδη (----), δηλαδή στα καθαρά κέρδη μετά τους φόρους και την απόδοση μερισμάτων και τόκων, η εικόνα είναι αποκαλυπτική. Μετά την κρίση της δεκαετίας του '70 τα ποσοστά κέρδους κυριολεκτικά «σέρνονται» παρουσιάζοντας διαρκώς πτωτική τάση και ακολουθούν γενικά τον ρυθμό συσσώρευσης. Παρόλο που στην περίοδο του νεοφιλευθερισμού οι

¹⁰³ Dumenil G., Levy D., 2011. Σελ. 315

¹⁰⁴ Dumenil G., Levy D., 2011. Σελ. 320

¹⁰⁵ Dumenil G., Levy D., 2011. Σελ. 287

¹⁰⁶ Μαρξ Κ., 2009. Τόμος Γ', σελ 267

αγορές έζησαν τα «θαύματα» των νέων τεχνολογιών, δημιούργησαν αγορές εκεί που δεν υπήρχαν (ΑΟΖ, εκπομπές CO2 κλπ), «έβαλαν χέρι» στα αποθεματικά των ασφαλιστικών ταμείων, ιδιωτικοποίησαν υπηρεσίες, πάγωσαν τους πραγματικούς μισθούς, αύξησαν τις ώρες εργασίας, παρόλα αυτά το ποσοστό κέρδους και οι ρυθμοί συσσώρευσης συγκρινόμενοι με αυτούς μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο παρέμειναν όχι μόνο καθηλωμένοι, αλλά και διαρκώς μειούμενοι, εν αντιθέσει με το ποσοστό κέρδους ala Marx. Από αυτή τη διαφορά μπορούμε να δούμε βαθύτερες τάσεις του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος συσσώρευσης που αφορούν τις νέες μορφές σχέσεων μεταξύ του βιομηχανικού και του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου

Αυτό που σηματοδότησε η κρίση του '70 δεν ήταν απλώς η μετατόπιση της κοινωνικής συμμαχίας, αλλά η χρεοκοπία του τότε κυρίαρχου μοντέλου συσσώρευσης που κωδικοποιημένα και λίγο καταχρηστικά μπορούμε να ονομάσουμε Κεϋνσιανισμό. Το μοντέλο χρεοκόπησε και έπρεπε να αντικατασταθεί με ένα νέο που θα κατάφερνε να πετύχει εκεί όπου το προηγούμενο απέτυχε. Ο βασικότερος λόγος για τον οποίο τελικά απέτυχε ο κεϋνσιανισμός είναι η αδυναμία του σε βάθος χρόνου να κινητοποιεί τον σκληρό πυρήνα του ιδιωτικού κεφαλαίου και να το οδηγήσει σε κερδοφόρες επενδύσεις. Ένα εγχείρημα με αυτούς τους στόχους και με πρωτοπόρους τον Ρ. Ρήγκαν και την Μ. Θάτσερ ήταν ο νεοφιλελευθερισμός, η επιστροφή του δόγματος ότι «το αόρατο χέρι της αγοράς θα ρυθμίσει τα πάντα», αρκεί να το αφήσουμε ελεύθερο. Βέβαια, αυτό σήμαινε απλά απόσυρση του κράτους από ορισμένες λειτουργίες και εγκατάλειψη του ενεργητικού παρεμβατικού του ρόλου σε άλλες (οικονομικές λειτουργίες, συγκρότηση θεσμών, ιδεολογικό ή κατασταλτικό). Μπορούμε εδώ να συμπληρώσουμε ότι τα φαινόμενα αυτά επανέρχονται με μεγαλύτερη ένταση στη διαχείριση της κρίσης του 2008.

5.5. Σύνοψη βασικών θέσεων ανάλυσης της κρίσης από τους Ντυμενίλ-Λεβί

Οι Ντυμενίλ και Λεβύ απορρίπτουν αυτό που αποκαλούν «μονοσήμαντο αίτιο της κρίσης», ειδικά την προσέγγιση που βασίζεται στην τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει. Επιχειρηματολογούν υποστηρίζοντας ότι η κρίση του 2008-9 δεν θα μπορούσε

να έχει προκληθεί από την χαμηλή κερδοφορία, γιατί αυτή ανέβαινε από το 1985 μέχρι το 2006. Ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει μία μόνο εξήγηση που να είναι έγκυρη για όλες τις κρίσεις, εκτός του ότι όλες είναι ιδιότητες του καπιταλισμού. Η ανάλυση των Ντιμενίλ και Λεβύ για την άνοδο της χρηματιστικοποίησης είναι διαφωτιστική. Η εμπειρική ανάλυση των Ντιμενίλ και Λεβύ για τα subprime δάνεια και το ξεδίπλωμα της κρίσης είναι μάλλον η καλύτερη από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία. Ωστόσο, η επιμονή αναζήτησης των αιτίων της κρίσης στη χρηματοπιστωτική σφαίρα αγνοεί πλευρές που έχουν αναδείξει άλλοι μαρξιστές, οι απόψεις των οποίων παρουσιάστηκαν σε άλλες ενότητες αυτής της εργασίας.

6. Ο CARLO VERCELLONE, Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΟΔΟΣ

Ο Carlo Vercellone ανήκει στην ιταλική σχολή των εργατιστών αυτόνομών¹⁰⁷, η ανάλυση του για την κρίση έχει σαν αφετηρία τη θεωρία των συσσωρευμένων αντιφάσεων και ανισορροπιών στον καπιταλισμό έτσι όπως την περιγράψαμε και στο πρώτο κεφάλαιο.

Στον γνωστικό καπιταλισμό, η χρηματιστικοποίηση, και γενικότερα η ανάπτυξη της προσόδου συναπαρτίζουν δομικές διαστάσεις της λογικής της επέκτασης του κεφαλαίου και των αντικειμενικών και υποκειμενικών αντιφάσεων που παράγει. Η έκρηξη της κρίσης ήταν στο σημείο όπου συμπυκνώθηκαν όλες αυτές οι αντιφάσεις τόσο σε επίπεδο κεφαλαίου-εργασίας όσο και στο επίπεδο του ανταγωνισμού, όλο και πιο έντονου, ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και στον ιδιωτικό χαρακτήρα της αλλοτρίωσης.¹⁰⁸

65

Για τους Ιταλούς εργατιστές η κρίση μετασηματίζει τους συσχετισμούς εξουσίας και για αυτό με το πέρας της τίποτα δεν θα είναι το ίδιο.¹⁰⁹ Είναι σφάλμα να αναζητούμε παλιές λύσεις για τα σύγχρονα προβλήματα του σύγχρονου καπιταλισμού, ενός καπιταλισμού που, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι ριζικά διαφορετικός από τον καπιταλισμό του 19^{ου} αιώνα

Σε κάθε περίπτωση κατά την γνώμη μας, είναι εξαιρετικά δύσκολο να μοιραστούμε την υπόθεση, που ακόμα διατηρείται από πολλούς λόγιους, ότι δηλαδή η τρέχουσα κρίση μπορεί να οδηγήσει το κεφάλαιο στο να

¹⁰⁷ Μαζί με τους Toni Negri, Andrea Fumagalli, Christian Marazzi, Stefano Lucarelli, Federico Chicchi, Tiziana Terranova, Bernard Paulré, Karl Heinz Roth κ.α.

¹⁰⁸ Vercellone C., «The Crisis of the Law of Value and the Becoming-Rent of Profit» στο Fumagalli A., Mezzadra S. (ed.), 2010. *Crisis in the global economy. Financial markets, social struggles and new political scenarios*, Semiotext(e), Los Angeles. Σελ 113

¹⁰⁹ Vercellone C., 2010. Σελ 114

συνειδητοποιήσει την αναγκαιότητα για ένα σύγχρονο New Deal, ικανό να διευθετήσει τον γνωστικό καπιταλισμό και την οικονομία της γνώσης, επιλύοντας τις ανισορροπίες που είναι δομικές στην ανισότητα της διανομής εισοδήματος, την έλλειψη ζήτησης και την χρηματοοικονομική αστάθεια.¹¹⁰

6.1. Μία κριτική στις βασικές προϋποθέσεις των Christian Marazzi και Carlo Vercellone

Η βασική θέση των Christian Marazzi που υποστηρίζουν τη θεωρία του γνωστικού καπιταλισμού ή βιοκαπιταλισμού¹¹¹ είναι ότι η σημερινή εκδοχή του καπιταλισμού είναι ριζικά διαφορετική από αυτή του 19^{ου} αιώνα, τουλάχιστον από τον καπιταλισμό όπως τον περιέγραψε ο Μαρξ στο έργο του. Οι ριζικές διαφορές εδράζονται στον τρόπο, αλλά και στον τόπο παραγωγής των αγαθών. Η απόσπαση της υπεραξίας δεν γίνεται πια στο εργοστάσιο αλλά εξωτερικεύεται. Με αυτόν τον όρο (εξωτερίκευση) εννοούμε την άτυπη οργάνωση της παραγωγής έξω από την επιχείρηση. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι καταναλωτές καλούνται να καταβάλουν ένα κομμάτι άμισθης εργασίας ως προαπαιτούμενο για να καταναλώσουν το προϊόν. Σε γενικές γραμμές η εξωτερίκευση αυτή πραγματοποιείται στη σφαίρα της κυκλοφορίας και απλώνεται στο σύνολο της κοινωνίας¹¹². Ο κάθε καταναλωτής γίνεται παραγωγός υπεραξίας είτε άθελα του είτε όμως και εθελοντικά, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τους χρήστες των εκδόσεων beta λογισμικού Η/Υ (στο εξής software).¹¹³ Για κάποιον που δεν είναι εξοικειωμένος με την διαδικτυακή ορολογία υπάρχει πάντα και το πιο υλικό παράδειγμα εξωτερίκευσης της υπεραξίας από την εταιρία IKEA και τα συναρμολογούμενα έπιπλά της:

---

¹¹⁰ Vercellone C., 2010. Σελ. 114

¹¹¹ Marazzi C., «The Violence of Financial Capitalism» στο Fumagalli A., Mezzadra S. (ed.), 2010. Σελ 17-60

¹¹² Vercellone C., 2010. Σελ. 93

¹¹³ Λογισμικό έκδοσης beta είναι η δοκιμαστική εκδοχή ενός λογισμικού πριν την έξοδο του στην αγορά

«Σκεπτόμενοι τα ΙΚΕΑ, που έχοντας αναθέσει μια σειρά από δραστηριότητες (εξατομίκευση του κωδικού του κάθε προϊόντος, εντοπισμός του αντικειμένου, κουβάλημα από το ράφι στο αμάξι κλπ) εξωτερικεύουν την εργασία για την συναρμολόγηση της βιβλιοθήκης «Billy», δηλαδή εξωτερικεύουν σταθερά και μεταβλητά κόστη που πλέον υποστηρίζονται από τον καταναλωτή με μικρή διαφορά στην τιμή αλλά με μεγάλες οικονομίες με όρους κόστους για την επιχείρηση.»¹¹⁴

Αυτό ωστόσο που εμφανίζεται σαν ριζική καινοτομία είναι στην πραγματικότητα πιο παλιό και από τον καπιταλισμό τον ίδιο! Στο παραπάνω παράδειγμα ο καταναλωτής όντως καταβάλει εργασία για να φτάσει σε θέση να καταναλώσει το προϊόν στην τελική του μορφή. Για να υποθέσουμε όμως ότι αυτή η εργασία είναι πηγή κέρδους θα πρέπει (με μαρξικούς όρους τουλάχιστον) να υποθέσουμε και την ύπαρξη υπεραξίας. Μπορεί όμως η εργασία τύπου «φτιάξ' το μόνος σου» (στο εξής DIY¹¹⁵) να θεωρηθεί πηγή αξίας; Σίγουρα η DIY εργασία αυξάνει την αξία χρήσης, υπό την έννοια ότι μια συναρμολογημένη βιβλιοθήκη είναι πολύ πιο χρήσιμη από μια μη-συναρμολογημένη και πακεταρισμένη. Αυξάνεται όμως η ανταλλακτική αξία; Η απάντηση εδώ είναι μάλλον αρνητική. Η DIY εργασία είναι εξορισμού εργασία με σκοπό την αυτοκατανάλωση και όχι την εμπορευματοποίηση του προϊόντος, και για αυτό είναι ριζικά διαφορετική από την εργασία που έχει μισθωθεί σαν εμπόρευμα από το κεφάλαιο

Το πραγματικό ερώτημα όμως είναι το εξής: η αναγκαία άμισθη εργασία που απαιτείται για να καταναλωθεί το τελικό προϊόν αποτελεί κάποια μορφή προσόδου; Για να απαντήσουμε θετικά σε αυτό θα πρέπει να δεχτούμε ότι η επιχείρηση είναι σε θέση να πουλά το μη ολοκληρωμένο προϊόν στην τιμή του ολοκληρωμένου και με αυτό τον τρόπο να εισπράττει έσοδα με μορφή προσόδου. Σε μια τέτοια περίπτωση η ανάλυση του Μαρξ για την αξία και την υπεραξία δεν μπορεί να ισχύει. Στην παράδειγμα που εξετάζουμε (ΙΚΕΑ) η επιχείρηση στην ουσία αξιοποιεί τον καινοτόμο τρόπο με τον οποίο έχει οργανώσει την παραγωγή, την αποθήκευση και την μεταφορά για να μειώσει τα

---

¹¹⁴ Marazzi C., 2010. Σελ. 38

¹¹⁵ Αρκτικόλεξο του αγγλικού όρου «Do It Yourself»

διάφορα κόστη και να πετύχει με αυτόν τον τρόπο ανταγωνιστικές τιμές. Εκεί βρίσκεται και το κλειδί στο ερώτημα μας, στον ανταγωνισμό.

Για να είναι σε θέση τα ΙΚΕΑ να επιβάλουν την πρόσοδο, δηλαδή την διαφορά ανάμεσα στο κόστος του μη ολοκληρωμένου προϊόντος και στο κόστος του ολοκληρωμένου, θα πρέπει να μην είναι εκτεθειμένα στον ανταγωνισμό. Σε περίπτωση λοιπόν που υπάρχει ανταγωνισμός (έστω στο επίπεδο του ολοκληρωμένου προϊόντος), η παραπάνω εργασία που απαιτείται για την τελική συναρμολόγηση του προϊόντος, εντός της ανταγωνίστριας επιχείρησης, θα είναι λογικά ποσοτικά λιγότερη από την εργασία που θα έπρεπε να ξοδέψει ο καταναλωτής του τελικού προϊόντος. Αυτό μπορεί να υποστηριχθεί εύκολα (ακόμα και αν υποθέσουμε ότι ο καταναλωτής και ο εργάτης στην ανταγωνίστρια επιχείρηση έχουν τα ίδια ακριβώς εργαλεία), αν σκεφτούμε ότι παραγωγική διαδικασία μέσα στην επιχείρηση είναι έτσι και αλλιώς οργανωμένη με τέτοιο τρόπο ώστε να ελαχιστοποιεί τον εργάσιμο χρόνο που καταλαμβάνει η κάθε εργασία.

Η παραγωγή για αυτοκατανάλωση όμως είναι τόσο παλιά όσο και οι ανθρώπινες κοινωνίες. Το ορόσημο όμως για το πέρασμα από τον φεουδαρχικό τρόπο οργάνωσης της οικονομίας στον καπιταλιστικό είναι ακριβώς η αλλαγή του σκοπού της εργασίας αυτής. Όταν σταματάει η περιορισμένη παραγωγή για την κάλυψη των αναγκών της οικογένειας ή της κοινότητας και ο σκοπός γίνεται η παραγωγή αξιών χρήσης για άλλους, δηλαδή όταν αναπτύσσεται η εμπορευματική παραγωγή και ο αγοραίος μηχανισμός ανταλλαγής τότε ακριβώς είναι και η στιγμή γέννησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και από τότε και μετά μπορεί ο μαρξικός νόμος της αξίας να έχει ισχύ.¹¹⁶ Η θέση του Christian Marazzi¹¹⁷ επομένως ότι ο καπιταλισμός «εξωτερικεύει την απόσπαση υπεραξίας στην σφαίρα της κυκλοφορίας» είναι απλά κενή και εντελώς λανθασμένη.

Το πραγματικό ερώτημα όμως είναι το εξής: η αναγκαία άμισθη εργασία που απαιτείται για να καταναλωθεί στην τιμή του ολοκληρωμένου και με αυτό τον τρόπο να

---

¹¹⁶ Μυλωνάκης Δ., 1996. «Το Πρόβλημα του Μετασχηματισμού των Αξιών σε Τιμές Παραγωγής» στο Ν. Θεοτοκάς, Δ. Μυλωνάκης και Γ. Σταθάκης (επιμ.) Αναδρομή στο Μαρξ, Δελφίνι

¹¹⁷ Marazzi C., 2010. Σελ. 17-60

εισπράττει έσοδα με μορφή προσόδου, σε μια τέτοια περίπτωση ο η ανάλυση του Μαρξ για την αξία και την υπεραξία δεν μπορεί να ισχύει. Στην παράδειγμα που εξετάζουμε (IKEA) η επιχείρηση στην ουσία αξιοποιεί το τελικό προϊόν αποτελεί κάποιας μορφή προσόδου; Για να απαντήσουμε θετικά σε αυτό θα πρέπει να δεχτούμε ότι η επιχείρηση είναι σε θέση να πουλά το μη ολοκληρωμένο προϊόν τον καινοτόμο τρόπο με τον οποίο έχει οργανώσει την παραγωγή, την αποθήκευση και την μεταφορά για να μειώσει τα διάφορα κόστη και να πετύχει με αυτόν τον τρόπο ανταγωνιστικές τιμές. Εκεί βρίσκεται και το κλειδί στο ερώτημα μας, στον ανταγωνισμό.

Για να είναι σε θέση τα IKEA να επιβάλουν την πρόσοδο, δηλαδή την διαφορά ανάμεσα στο κόστος του μη ολοκληρωμένου προϊόντος και στο κόστος του ολοκληρωμένου, θα πρέπει να μην είναι εκτεθειμένα στον ανταγωνισμό. Σε περίπτωση λοιπόν που υπάρχει ανταγωνισμός, (έστω στο επίπεδο του ολοκληρωμένου προϊόντος) η παραπάνω εργασία που απαιτείται για την τελική συναρμολόγηση του προϊόντος ,εντός της ανταγωνίστριας επιχείρησης, θα είναι λογικά ποσοτικά λιγότερη από την εργασία που θα έπρεπε να καταναλώσει ο καταναλωτής του τελικού προϊόντος. Αυτό μπορεί να υποστηριχθεί εύκολα (ακόμα και αν υποθέσουμε ότι ο καταναλωτής και ο εργάτης στην ανταγωνίστρια επιχείρηση έχουν τα ίδια ακριβώς εργαλεία) αν σκεφτούμε ότι παραγωγική διαδικασία μέσα στην επιχείρηση είναι έτσι και αλλιώς οργανωμένη με τέτοιο τρόπο ώστε να ελαχιστοποιεί τον εργάσιμο χρόνο που καταλαμβάνει η κάθε εργασία.

Σε κάθε περίπτωση λοιπόν, η θεωρία περί εξωτερίκευσης δείχνει τη δυνατότητα μείωσης του κόστους παραγωγής αλλά χωρίς ύπαρξη μονοπωλίου δεν είναι εύκολο να επιβληθεί πρόσοδος. Η εξωτερίκευση αυτή λοιπόν, πιο πολύ σχετίζεται με την διεκδίκηση μεγαλύτερου μεριδίου αγοράς από τους ανταγωνιστές πάρα την διεκδίκηση προσόδου.

Όσον αφορά στην παραγωγή αξιών και κερδών στο διαδίκτυο τα πράγματα φαίνεται να γίνονται πιο περίπλοκα. Οι κλασικές διαχωριστικές γραμμές εργάτη-καπιταλιστή γίνονται πιο δυσδιάκριτες. Η ανάλυση των εργατιστών αυτού του θέματος αποκλίνει αρκετά από το μαρξικό πλαίσιο ανάλυσης.

Οικοδομούν οι Christian Marazzi¹¹⁸ και Carlo Vercellone¹¹⁹ μια εικόνα για τον σημερινό καπιταλισμό όπου όχι μόνο ο νόμος της αξίας δεν έχει ερμηνευτική ισχύ αλλά η παραγωγή που καθοδηγεί τη καπιταλιστική συσσώρευση πλέον δεν λαμβάνει χώρα στα εργοστάσια αλλά εξατομικευμένα και από απόσταση με τη χρήση των νέων τεχνολογιών, ειδικά μετά το σκάσιμό της «φούσκας των dot.com»

Φτάνει πια με την απλή διαμεσολάβηση των οικονομικών μοντέλων που εισάγονται από τον Παλιό Κόσμο, ήταν θέμα αντανάκλασης αυτών των οικονομικών μοντέλων που ήταν επιτυχημένα στο διαδίκτυο. Οι λέξεις κλειδιά στην Νέα Οικονομία μετά την κρίση ήταν το «κοινωνικό δίκτυο» η «δίκτυο 2.0». Οι επιχειρήσεις τύπου «δίκτυο 2.0», σύμφωνα με τον O'Reilly, έχουν όλες κάτι κοινό. Η επιτυχία τους βασίζεται στην ικανότητα τους να προσελκύουν μαζικά χρήστες που δημιουργούν έναν κόσμο κοινωνικών σχέσεων στη βάση μιας πλατφόρμας/περιβάλλοντος που είναι διαθέσιμη σε ιστοσελίδες όπως το Friendster, Facebook, Flickr, Myspace, SecondLife, και Blogger. Παρόλα αυτά ο O'Reilly υπογραμμίζει ότι το δίκτυο 2.0 δεν περιορίζεται σ' αυτές τις πλατφόρμες αλλά εμπλέκει εφαρμογές όπως το Google, στον βαθμό που μπορούν να χαλιναγωγήσουν και να εκμεταλλευτούν τις αναζητήσεις του χρήστη στο διαδίκτυο. Ή όπως άλλες εφαρμογές που και αυτές επιτρέπουν την απόσπαση υπεραξίας από πράξεις όπως το να δηλώσεις ότι σου αρέσει μια ιστοσελίδα, να καταγγείλεις μια ανάρμοστη ανάρτηση, να τροποποιήσεις λογισμικό κλπ. Ακόμα και το Amazon, που στην αρχή έμοιαζε με απλό διαμεσολαβητή – βιβλιοπωλείο επέζησε από την κρίση των dot.com, επειδή σύμφωνα με τον O'Reilly, υιοθέτησε το μοντέλο δίκτυο 2.0. Το Amazon.com δεν πουλάει απλώς βιβλία, αλλά οργανώνει την έκδοση επιθεωρήσεων γραμμένες από χρήστες για τα βιβλία που πωλούνται και χρησιμοποιεί αλγόριθμους που, ξεκινώντας από τις επιλογές και τις αγορές των χρηστών, είναι σε θέση να αναδιοργανώσουν και να συνδέσουν παρόμοιες εκδόσεις και τότε να προβούν σε «προτάσεις» προς τους επισκέπτες της ιστοσελίδας.¹²⁰

¹¹⁸ Marazzi C., 2010. Σελ. 17-60

¹¹⁹ Vercellone C., 2010. Σελ. 85-118

¹²⁰ Tiziana Terranova, "New Economy, Financialization and Social Production in the Web 2.0" στο Fumagalli A., Mezzadra S. (ed.), 2010. Σελ 156

Η εικόνα ωστόσο που αναδεικνύεται από το απόσπασμα είναι τουλάχιστον ελλιπής. Για να δούμε όμως πιο αναλυτικά τα ζητήματα που άπτονται των νέων τεχνολογιών θα πρέπει να τις αναλύσουμε τμήμα-τμήμα επιχειρώντας να ρίξουμε λίγο φως στην παραγωγική διαδικασία αλλά και στην ερμηνευτική δυνατότητα του νόμου της αξίας στις συγκεκριμένες περιπτώσεις. Αυτό θα το κάνουμε αναλύοντας τις νέες τεχνολογίες σε τρεις τομείς και περιοριζόμενοι στο παράδειγμα των (προσωπικών) ηλεκτρονικών υπολογιστών των συνοδευτικών τους εμπορευμάτων και μορφών οργάνωσης της χρήσης τους:

1. Φυσικά Εξαρτήματα Ηλεκτρονικών Συσκευών – Hardware
2. Λογισμικό Ηλεκτρονικών Συσκευών – Software
3. Διαδίκτυο – World Wide Web

6.2. Hardware

Εδώ τα πράγματα είναι σχεδόν όπως τον 19^ο αιώνα - αν όχι χειρότερα από πλευρές που αφορούν τα εργατικά δικαιώματα. Η παραγωγή του εξοπλισμού, υπολογιστές, οθόνες, κινητά τηλέφωνα κλπ γίνεται στη μορφή εργοστάσιο, ακριβώς όπως τον 19^ο αιώνα. Αυτό που έχει αλλάξει για τα καλά είναι το μέγεθος και η χωρική δομή οργάνωσης της παραγωγής σε αυτά τα εργοστάσια. Ενδεικτικά μόνο θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την εταιρία FOXCONN που έχει έρθει πρόσφατα στην επικαιρότητα εξαιτίας των πολλών αυτοκτονιών ανάμεσα στο εργατικό της δυναμικό¹²¹. Η εν λόγω εταιρία αναλαμβάνει την συναρμολόγηση προϊόντων υψηλής τεχνολογίας

¹²¹ Pomfret J., 2010-11-05. "Foxconn Worker Plunges to Death at China Plant: Report". *Reuters*

για λογαριασμό τρίτων εταιριών¹²². Διαθέτει εργοστάσια σε μια σειρά από χώρες με κορυφαία την Κίνα, εκεί διαθέτει συγκρότημα 15 εργοστασίων¹²³ σε μια ενιαία έκταση στα οποία απασχολεί μέχρι και 450.000 εργάτες!¹²⁴

Η συγκέντρωση αυτού του μεγέθους σε μια και μόνη τοποθεσία με σκοπό την παραγωγή όχι απλά δεν υπήρξε στον 19^ο αιώνα αλλά δεν θα μπορούσε καν να υπάρξει. Ο τρόπος αλλά και οι συνθήκες παραγωγής σε αυτά τα εργοστάσια δεν αφορούν τις διαδικασίες εξωτερίκευσης των υποστηρικτών του γνωστικού καπιταλισμού. Εκεί οι άνθρωποι εργάζονται υπερεντατικά ακόμη και σε 12ωρες βάρδιες. Κολλάνε τσιπ, αντιστάσεις και διόδους υπό τον ακούραστο ρυθμό της μηχανής, κάποιες φορές κοιμούνται στο πόστο της δουλείας γιατί δεν προλαβαίνουν να πάνε μέχρι τα σπίτια τους μέχρι την επόμενη βάρδια ενώ πολλές φορές κατοικούν μέσα στο συγκρότημα σε σπίτια που μοιάζουν με κλουβιά.¹²⁵

Η πραγματικότητα αυτή όμως δεν αποτελεί μια θλιβερή εξαίρεση: δεν πρόκειται για τα υπολείμματα του «παλιού κόσμου» που είναι αναγκασμένα να εκλείψουν δίνοντας την θέση τους στον γνωστικό καπιταλισμό. Αντίθετα, είναι η άλλη όψη της νευρικότητας του καπιταλισμού. Για να τροφοδοτήσει τις αγορές ο καπιταλισμός με φτηνά αλλά εκλεπτυσμένα προϊόντα όπως η υψηλή τεχνολογία είναι αναγκασμένος να συγκεντρώνει την παραγωγή σε όλο και μεγαλύτερα εργοστάσια, ακριβώς όπως προέβλεψε ο Μαρξ μιλώντας για την συγκέντρωση του κεφαλαίου.¹²⁶ Επομένως στην καλύτερη περίπτωση η κατηγορία του γνωστικού καπιταλισμού μπορεί να έχει επικουρικό ρόλο στην κατανόηση πλευρών της σύγχρονης καπιταλιστικής διαδικασίας συσσώρευσης και διευρυμένης αναπαραγωγής.

---

¹²² Ανάμεσα στους πελάτες της βρίσκονται οι εταιρίες: Acer, Amazon, Apple, Asus, Dell, Hewlett-Packard, Intel, IBM, Microsoft, Motorola, Nintendo, Nokia, Panasonic, Philips, Sony Ericsson και Toshiba

¹²³ "Suicides at Foxconn: Light and Death", 2010-05-27. The Economist

¹²⁴ "Foxconn Plan To Increase China Workforce to 1.3 Million", 2010-08-19. Focus Taiwan News Channel

¹²⁵ Malone, Andrew; Jones, Richard (2010-12-06). "Revealed: Inside the Chinese Suicide Sweatshop Where Workers Toil in 34-Hour Shifts to Make Your iPod". *Daily Mail*, London

¹²⁶ Μαρξ Κ., 2009., Τόμος Γ', σελ. 305-337

6.3. Software

Για να μπορέσουν όμως αυτές οι συσκευές να λειτουργήσουν δεν φτάνουν τα τσιπ, οι αντιστάσεις και οι δίοδοι, χρειάζεται και ό,τι ονομάζεται λογισμικό. Το λογισμικό θα λέγαμε ότι είναι η «ψυχή» αυτών των άψυχων συσκευών. Αποτελεί στην ουσία το κωδικοποιημένο σύνολο των εντολών που πρέπει να εκτελέσει η συσκευή ανάλογα με τους χειρισμούς του χρήστη τους. Αυτός το κωδικοποιημένο σύνολο εντολών συντάσσεται από τους προγραμματιστές στις λεγόμενες γλώσσες προγραμματισμού (δεν εξειδικεύουμε στις διαφορές μεταξύ ανώτερων γλωσσών, πιο «ανθρώπινων», όπως η C++, ή πιο μηχανοποιημένων γλωσσών, όπως Assembly, ή σε τελικό επίπεδο σε γλώσσα μηχανής, δηλαδή στις ακολουθίες δυαδικών ψηφίων). Οι τελευταίες θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι γλώσσες τις οποίες καταλαβαίνουν τόσο οι άνθρωποι (τουλάχιστον όσοι από αυτούς είναι προγραμματιστές) και ταυτόχρονα την «καταλαβαίνουν» και οι μηχανές.

Το λογισμικό είναι και αυτό προϊόν ανθρώπινης εργασίας. Το μεγαλύτερο κομμάτι του λογισμικού παράγεται από μεγάλες εταιρίες όπως η Microsoft η οποία απασχολεί χιλιάδες εργαζόμενους, και πάλι συγκεντρωμένους σε «εργοστάσια»¹²⁷. Μπορεί τυπικά να λέγονται γραφεία και όχι εργοστάσια αλλά στην ουσία δεν διαφέρουν και πολύ από τα εργοστάσια του 19^{ου} αιώνα. Μπορεί να μην έχουν ψηλά φουγάρα που μαυρίζουν με καυσαέρια τον ορίζοντα όπως θα έπρεπε να κάνει το στερεότυπο εργοστάσιο αλλά όλα τα άλλα στοιχεία του εργοστασίου είναι εκεί. Ακόμα και σε αυτό το είδος της πνευματικής εργασίας που βρίσκεται στην καρδιά του «γνωστικού καπιταλισμού» δεν μπορούμε να μιλάμε για υπέρβαση του εργοστασίου σαν τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, όπως υποστηρίζει ο Carlo Vercellone¹²⁸. Τόσο το εργοστάσιο σαν τέτοιο όσο και η γεωγραφική συγκέντρωση των παραγωγικών μονάδων ισχύει σε αυτήν την περίπτωση, με τρανταχτό παράδειγμα την «Silicon Valley».

Οι εργάτες απασχολούνται σε μέσα παραγωγής που δεν κατέχουν. Στην περίπτωση αυτή μέσα παραγωγής μπορούν να θεωρηθούν τόσο τα PC της εταιρίας, τα

---

¹²⁷ Οι εργαζόμενοι της Microsoft με βάση τα στοιχεία του 2011 ξεπερνούν τους 90.000

¹²⁸ Vercellone C., 2010. Σελ 93

οποία όμως αντιστοιχούν σε πολύ μικρό όγκο του συνολικού της κεφαλαίου, αλλά όσο και το ίδιο το μισοτελειωμένο προϊόν, δηλαδή ο μισοτελειωμένος κώδικας. Αυτό συμβαίνει γιατί εξαιτίας του όγκου και της πολυπλοκότητας του λογισμικού ο κάθε προγραμματιστής ασχολείται με ένα εξαιρετικά εξειδικευμένο και μικρό ταυτόχρονα τμήμα του συνολικού κώδικα. Ένας επιπρόσθετος λόγος, πέραν του οφέλους που φέρνει στην παραγωγικότητα ο καταμερισμός εργασίας, που πραγματοποιείται αυτή η κατάτμηση της σύνταξης του κώδικα είναι ο φόβος από μεριά της εταιρίας απέναντι στο ενδεχόμενο οι προγραμματιστές της να αποκτήσουν γνώση επί του συνολικού κώδικα και να προσπαθήσουν να τον πουλήσουν στην αγορά από μόνοι τους. Δηλαδή η κατάτμηση της σύνταξης του κώδικα είναι εργαλείο απαραίτητο στα χέρια των συγκεκριμένων καπιταλιστών για την αλλοτρίωση της εργασίας των προγραμματιστών.

Αυτό ακριβώς όμως το σπάσιμό της εργασίας σε πολλά μικρά κομμάτια που δημιουργούνται από τον κάθε μεμονωμένο προγραμματιστή-εργάτη είναι το χαρακτηριστικό στοιχείο της εργασίας του κάθε βιομηχανικού εργάτη και είναι και η πηγή της αποξένωσης του τελευταίου από το ίδιο του το προϊόν. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις η αμοιβή των προγραμματιστών γίνεται με το κομμάτι, ακριβώς όπως και σε κάποια από τα εργοστάσια του 19^{ου} αιώνα.

Η εικόνα που περιγράφουμε παραπάνω δεν έχει και πολλές ομοιότητες με αυτή που δίνει ο Carlo Vercellone:

[...] η κύρια πηγή αξίας στις μέρες μας βρίσκεται στην δημιουργικότητα και την γνώση που κινούνται από την ζωντανή εργασία και όχι από το σταθερό κεφάλαιο και την επαναλαμβανόμενη διεκπεραίωση μονότονων εργασιών. Μέχρι τώρα, και όσο η οργάνωση της εργασίας γίνεται πιο αυτόνομη, οι τείλοριστές μηχανικοί είτε εξαφανίζονται είτε γίνονται φαντάσματα του παρελθόντος. Σε αυτό το πλαίσιο ο έλεγχος πάνω στην εργασία δεν έχει πια τον χαρακτήρα της άμεσης κατανομής εργασιών [...]¹²⁹

Μια δυσκολία στην σύλληψη της βιομηχανικής διάστασης των νέων τεχνολογιών

---

¹²⁹ Vercellone C., 2010. Σελ. 105

είναι η ίδια η φύση του λογισμικού, δηλαδή η άυλη υπόσταση του. Το λογισμικό δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό από τις ανθρώπινες αισθήσεις παρά μόνο αν λειτουργήσει μέσα σε μια ηλεκτρονική συσκευή. Αλλά ακόμη και όταν λειτουργεί δεν είναι τίποτα παραπάνω από πληροφορία αποθηκευμένη σε μια μορφή ενέργειας που γίνεται τόσο αντιληπτή από τον άνθρωπο όσο ακριβώς είναι προγραμματισμένη να γίνει. Με την έννοια ότι η οθόνη θα εκπέμψει τόσο φως όσο θα της υπαγορεύσει το συγκεκριμένο λογισμικό, αντίστοιχα τα ηχεία κλπ.

Μπορεί όμως η ενέργεια που δεν έχει υλική υπόσταση να είναι εμπόρευμα και μάλιστα να υπάγεται στον μαρξικό νόμο της αξίας; Πιστεύω πως ναι. Όχι απλά επειδή η διαδικασία παραγωγής της είναι εντελώς βιομηχανοποιημένη αλλά επειδή η ίδια η ανθρώπινη εργασία είναι στην ουσία της η συνειδητή μετατροπή της ενέργειας από τη μία μορφή στην άλλη. Με βάση αυτή τη θέση απορρέει ότι δεν υπάρχει πλέον κανένα θεωρητικό εμπόδιο στην κατανόηση της πληροφορίας, δηλαδή της αποθηκευμένης ενέργειας, ως εμπόρευμα και της διαδικασίας παραγωγής της ως καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής υπεραξίας. Αλλά δεν χρειάζεται να πάμε τόσο μακριά. Ο Μαρξ, ακολουθώντας την παράδοση του Adam Smith θεωρεί τα προϊόντα των υπηρεσιών και παραγωγική εργασία και εμπόρευμα.

Ακριβώς όπως και πολλά εμπορεύματα το λογισμικό μπορεί να είναι είτε καταναλωτικό αγαθό είτε κεφαλαιουχικό. Εξαρτάται από τον θέση που θα καταλάβει στην παραγωγική διαδικασία. Αν για παράδειγμα ένα πρόγραμμα αγοραστεί για οικιακή χρήση με σκοπό τη διασκέδαση ή κάτι παρόμοιο συνιστά καταναλωτικό αγαθό, αν όμως αγοραστεί από μια εταιρία με σκοπό να το χειρίζεται κάποιος εργάτης για να παράγει κάποιο άλλο τελικό προϊόν που με την σειρά του θα πουληθεί με σκοπό το κέρδος αποτελεί κεφαλαιουχικό αγαθό. Και σε αυτό το λογισμικό δεν διαφέρει και πάλι σε κάτι από τα «παραδοσιακά» καπιταλιστικά εμπορεύματα. Για παράδειγμα ένα κρουστικό δράπανο από αυτά που μπορεί κάποιος να βρει σε πολλά σπίτια μπορεί στα χέρια κάποιου που κάνει μερεμέτια στο σπίτι του να θεωρηθεί καταναλωτικό αγαθό ενώ στα χέρια κάποιου μάστορα που κάνει μερεμέτια στο σπίτι κάποιου πελάτη να θεωρηθεί κεφαλαιουχικό αγαθό. Στην επόμενη ενότητα εξετάζουμε το τελευταίο

σχετικό θέμα της ανάλυσης αυτής της ενότητας, το διαδίκτυο.

6.4. Το Διαδίκτυο

Όπως αναφέραμε παραπάνω η κατανόηση του Παγκόσμιου Ιστού¹³⁰ είναι δύσκολη μέσα από ένα PC, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που είναι αδύνατον να καταλάβει

κάποιος την διαδικασία παραγωγής ενός αυτοκινήτου οδηγώντας το. Για να μπορέσουμε λοιπόν να κατανοήσουμε την λειτουργία του διαδικτύου θα πρέπει να δούμε πού και πώς παράγεται το διαδίκτυο. Ο παγκόσμιος ιστός είναι αυτό που υπονοεί και το όνομα του, ιστός. Οι

ιστοί αποτελούνται τόσο από απολήξεις όσο και από κόμβους, στην περίπτωση μας και απλουστεύοντας στα κύρια δομικά στοιχεία της τη μορφή του δικτύου, οι απολήξεις είναι τα PC και οι κόμβοι είναι οι υπολογιστές εξυπηρετητές (στο εξής Server). Το διαδίκτυο στην ουσία δεν είναι τίποτα παραπάνω από την ανταλλαγή πληροφοριών μέσα από τη διασύνδεση μεγάλου πλήθους PC μέσω Server μέσω τηλεφωνικών συνδέσεων, είτε αυτές πραγματοποιούνται μέσα από χάλκινα καλώδια, οπτικές ίνες ή ασύρματες δορυφορικές συνδέσεις.

Το διαδίκτυο όμως δεν είναι απλά το άθροισμα των PC που υπάρχουν και των Server αλλά αντιστοιχεί στο σύνολο των δυνατών συνδέσεων που μπορούν να πραγματοποιηθούν.

Αν και είπαμε ότι το διαδίκτυο έχει δομή ιστού αυτό αφορά στην διάταξη των συνδέσεων του και όχι στην γεωγραφική του κατανομή. Η ανάπτυξη του διαδικτύου όπως αναφέραμε και παραπάνω προϋποθέτει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μέχρι ένα συγκεκριμένο επίπεδο. Απαιτείται η ύπαρξη καλωδίων, δορυφόρων, εξειδικευμένο προσωπικό αλλά και κέντρων διανομής του μέσα από τις

---

¹³⁰ Στα αγγλικά World Wide Web από τα αρχικά του οποίου προέρχονται και τα διάσημα www

εταιρίες τηλεπικοινωνιών. Η εργασία που απαιτείται για την λειτουργία του πολύπλοκου αυτού δικτύου είναι εξαιρετικά ειδικευμένη και απαιτεί πολύχρονη εκπαίδευση. Από τον Μαρξ ξέρουμε ότι όσο πιο ειδικευμένη είναι η εργασία που κάνει ένας εργάτης τόσο πιο μεγάλη είναι και αξία, επομένως και υπεραξία που παράγεται.

Όσον αφορά στην γεωγραφική κατανομή της ανάπτυξης του διαδικτύου, όπως είναι φυσικό αυτή είναι συγκεντρωμένη εκεί που ο καπιταλισμός είναι και πιο ανεπτυγμένος, στις ΗΠΑ. στην Ευρώπη αλλά και στην Ιαπωνία. Για να αποκτήσουμε μια πιο σχηματοποιημένη εικόνα αρκεί να ρίξουμε μια ματιά στον παγκόσμιο χάρτη έτσι

όπως σχηματίζεται από το στίγμα των χρηστών του Facebook αλλά και τους δεσμούς του κάθε χρήστη με τους φίλους του.¹³¹

Προφανώς δεν αποτελεί

απόδειξη της κατανομής ανά τον πλανήτη αλλά εντούτοις αποτελεί τουλάχιστον μια ισχυρή ένδειξη.¹³²

Αφού επαναφέραμε το διαδίκτυο στις πραγματικές του διαστάσεις, μπορούμε να φωτίσουμε λίγο παραπάνω και το θέμα της εργασίας μέσω αυτού.

6.5. Διαδίκτυο και Εργασία

Θεωρούμε ότι η εξειδικευμένη εργασία που απαιτείται από τους εργαζόμενους στην συντήρηση του ιστού μπορεί να εξηγήσει σε ένα βαθμό την υψηλή κερδοφορία εταιριών που η δραστηριότητα τους σχετίζεται με το διαδίκτυο¹³³. Μια άλλη πηγή

¹³¹ Περισσότερες πληροφορίες για το πώς φτιάχτηκε ο ένθετος χάρτης από τον Paul Butler, υπάλληλο του Facebook υπάρχουν στο http://www.facebook.com/note.php?note_id=469716398919.ksh/sg

¹³² Το Facebook δεν είναι η μόνη σελίδα κοινωνικής δικτύωσης, είναι όμως η μεγαλύτερη. Στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ η πιο διαδεδομένη αντίστοιχη σελίδα είναι το V Kontakte με εκατομμύρια χρήστες. Γενικότερα, αξίζει να σημειώσουμε ότι το διαδίκτυο σε αυτές τις χώρες έχει σχετικά μικρό βαθμό αλληλοσύνδεσης με το αγγλόφωνο τμήμα στη Δύση.

¹³³ «Έχει τονιστεί προηγουμένα ότι για το προτσές αξιοποίησης είναι τελείως αδιάφορο αν η εργασία που

κέρδους όμως είναι η ανακατανομή της υπεραξίας που έχουν πραγματοποιηθεί αλλού. Ακριβώς όπως και στην οικονομία εκτός του διαδικτύου, έτσι και σε αυτήν εντός μπορούμε να διακρίνουμε την εργασία σε παραγωγική και μη-παραγωγική. Για την διάκριση της θα χρησιμοποιήσουμε τα μαρξικά κριτήρια. Κωδικοποιώντας κάποια από αυτά:¹³⁴

Μιλώντας γενικά, ένας εργάτης είναι οικονομικά παραγωγικός και ταυτόχρονα είναι πηγή περισσότερης αξίας, στον βαθμό τουλάχιστον που είναι σε θέση να παράγει περισσότερα από όσα απαιτούνται για την επιβίωση του.

Από την οπτική γωνία της τάξης των καπιταλιστών, η εργασία είναι παραγωγική από την στιγμή που αυξάνει την αξία του κεφαλαίου ή έχει σαν αποτέλεσμα τη συσσώρευση κεφαλαίου.

Για αυτόν τον λόγο παραγωγική εργασία είναι η εργασία που προσθέτει στην μάζα της υπεραξίας κυρίως μέσα από την κερδοφόρα παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών με σκοπό την πώληση τους στην αγορά.

Μια πολύ συνηθισμένη πηγή εσόδων για διαδικτυακές επιχειρήσεις είναι η διαφήμιση που, αν και δεν παράγουν νέα αξία, βοηθούν στην πραγμάτωση υπεραξίας που έχει αποσπαστεί στη σφαίρα της παραγωγής. Πολλές φορές η διαφήμιση είναι το πραγματικό προϊόν αλλά για το λανσάρισμά της στον καταναλωτή χρησιμοποιούνται άλλα προϊόντα που προσφέρονται δωρεάν. Τέτοιο παράδειγμα είναι ο δωρεάν τύπος, ο οποίος στην ουσία είναι διαφήμιση που προσφέρονται με κάποιες δωρεάν ενημερωτικές πληροφορίες¹³⁵. Σε περίπτωση που κάποιος αμφιβάλλει για την «φύση» αυτή του δωρεάν τύπου ο τρόπος να διαλευκάνουμε τον τύπο του προϊόντος είναι απλός, αρκεί να αναρωτηθούμε ποιος πληρώνει για αυτό το «δωρεάν» αγαθό. Η

ιδιοποιείται ο κεφαλαιοκράτης είναι απλή, κοινωνική μέση εργασία, ή συνθετότερη εργασία, εργασία μεγαλύτερου ειδικού βάρους. Η εργασία που σε σύγκριση με την κοινωνική μέση εργασία ισχύει σαν ανώτερη συνθετότερη εργασία, είναι η εκδήλωση μιας εργατικής δύναμης στην οποία μπαίνουν μεγαλύτερα έξοδα κατάρτισης, που η παραγωγή της κοστίζει περισσότερο χρόνο εργασίας και που γι' αυτό έχει μεγαλύτερη αξία από την απλή εργατική δύναμη. Αν η αξία της δύναμης αυτής είναι ανώτερη, εκδηλώνεται σε αντιστάθμισμα με ανώτερη εργασία, και για αυτό στα ίδια χρονικά διαστήματα αντικειμενοποιείται σε σχετικά ανώτερες αξίες.» Μαρξ Κ., 2009. Τόμος Α', σελ 209 - 210

¹³⁴ Μαρξ Κ., 1984.

¹³⁵ Χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι η εργασία των δημοσιογράφων σε τέτοια έντυπα δεν είναι παραγωγική

απάντηση σε αυτήν την ερώτηση είναι απλή, οι διαφημίσεις πληρώνουν τον «δωρεάν» τύπο.

Το ίδιο ισχύει λοιπόν και για τα «δωρεάν» αγαθά στον διαδίκτυο, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για παράδειγμα: όχι απλά είναι γεμάτα από διαφημίσεις, αλλά οι διαχειριστές τους διατείνονται ότι είναι τα πιο πετυχημένα μέσα διαφήμισης. Αυτό το ισχυρίζονται επειδή μπορούν και προσαρμόζουν το περιεχόμενο της διαφήμισης το οποίο εμφανίζεται σε κάθε χρήστη στα ενδιαφέροντα του όπως αυτά αντανακλώνται στο προσωπικό του προφίλ αλλά και στην δικτύωση του.

Η συλλογή, επεξεργασία και τελικά η πώληση των δεδομένων που αφορούν την συμπεριφορά χρηστών στον διαδίκτυο αποτελεί αποκορύφωμα αυτής της πρακτικής.¹³⁶ Τα δεδομένα αυτά αγοράζονται από άλλες εταιρίες και χρησιμεύουν σε πολλούς σκοπούς, ανάμεσα τους η έρευνα αγοράς και η ανάλυση της παραγωγικότητας των υπαλλήλων. Οι κύκλοι εργασιών αυτών των εταιριών μπορεί να είναι τεράστιοι, για παράδειγμα η πρόσφατη είσοδος της εταιρίας ZYNGA που ασχολείται με την συγκέντρωση και εμπορία δεδομένων clickstream αποτιμάται σε \$1δισ με ετήσιο κύκλο εργασιών πάνω από μισό \$δισ.¹³⁷ Είναι προφανές ότι η εργασία που ξοδεύεται στην έρευνα αγοράς δεν μπορεί να είναι παραγωγική μιας και αυτού τους είδους τα προϊόντα καταναλώνονται σχεδόν αποκλειστικά από καπιταλιστές, και επομένως υπάγονται στην μαρξική κατηγορία της πολυτελούς κατανάλωσης. Όσον αφορά στην ανάλυση της παραγωγικότητας του χρήστη, (υποθέτοντας ότι αυτές οι αναλύσεις θα καταναλωθούν από μια επιχείρηση ώστε να αναδιοργανωθεί η παραγωγή με σκοπό να εξοικονομηθεί σταθερό κεφάλαιο μέσω της πειθάρχησης των εργαζόμενων) αποτελεί διοικητική δαπάνη και με αυτόν τον τρόπο μπορεί να ενταχθεί στη διαδικασία παραγωγής. Το προϊόν αυτό όμως, δεν έχει αξία, με την έννοια ότι δεν έχει παραχθεί από μία καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής ως εμπόρευμα, αυτό όμως, δεν σημαίνει ότι δεν έχει και τιμή (ανταλλακτική αξία). Όπως είχε πει και ο Μαρξ:

---

¹³⁶ Αυτού του είδους τα πακέτα δεδομένων ονομάζονται «clickstream»

¹³⁷ CNN Money, η χρηματιστηριακή αποτίμηση γίνεται με βάση την τιμή κλεισίματος στις 27/ 01/2012, ενώ ο κύκλος εργασιών αφορά στο έτος 2010.

Η μορφή της τιμής όμως δεν επιτρέπει μόνο τη δυνατότητα ποσοτικής ασυμφωνίας ανάμεσα στο μέγεθος της αξίας και στην χρηματική της έκφραση, μα μπορεί να κρύβει και μια ποιοτική αντίφαση, έτσι που παύει γενικά η τιμή να είναι έκφραση της αξίας, παρά το γεγονός ότι το χρήμα δεν είναι παρά η μορφή αξίας των εμπορευμάτων. **Πράγματα που αυτά κάθε αυτά δεν είναι εμπορεύματα, λόγου χάρη η συνείδηση, η προσωπική τιμή κλπ μπορούν για τους κατόχους του να γίνουν αντικείμενα αγοραπωλησίας και να πάρουν έτσι με την τιμή τους την μορφή του εμπορεύματος.** Επομένως, ένα πράγμα μπορεί τυπικά να έχει τιμή χωρίς να έχει αξία. Η έκφραση της τιμής γίνεται εδώ φανταστική, όπως ορισμένα μεγέθη στα μαθηματικά.¹³⁸

Στην προκειμένη περίπτωση αυτό που αποκτά τιμή χωρίς να έχει αξία, αλλά προφανώς έχει αξία χρήσης για τον αγοραστή, είναι οι λεγόμενες και «καταναλωτικές συνήθειες».

Εξετάζοντας πιο κλασικά παραδείγματα διαδικτυακής επιχειρηματικότητας μπορούμε να ρίξουμε μια ματιά στο eBay. Η εν λόγω ιστοσελίδα είναι στην ουσία τόπος αγοραπωλησιών, όπου οι χρήστες από όλο τον πλανήτη μπορούν να αγοράσουν και να πουλήσουν διάφορα αγαθά. Τα τεράστια κέρδη αυτής της επιχείρησης προέρχονται κυρίως από διαφημίσεις και ποσοστά επί των πωλήσεων, επομένως δεν πρόκειται για αποτέλεσμα παραγωγικής εργασίας των εργαζομένων της. Πρόκειται κυρίως για ανακατανομή ήδη παραγμένων αξιών από παραγωγικούς τομείς. Όσον αφορά στο παράδειγμα της amazon¹³⁹ πρόκειται για την εφαρμογή εξελιγμένων μοντέλων marketing. Όσο όμως και να εξελιχθεί το marketing δεν προσθέτει νέες αξίες αλλά μάλλον συμβάλει στην πιο πετυχημένη πραγμάτωση παραχθέντων αξιών σε κέρδη.

---

¹³⁸ Μαρξ Κ., 2009. Τόμος Α', σελ 115 (Η υπογράμμιση δικιά μου)

¹³⁹ Terranova T., 2010. "New Economy, Financialization and Social Production in the Web 2.0". Σελ. 155

6.6. Διαδίκτυο, Πνευματικά Δικαιώματα και Περιφράξεις των Κοινών

Πλατιά είναι η δημόσια συζήτηση που έχει ανοίξει γύρω από το διαδίκτυο και τα πνευματικά δικαιώματα, ιδιαίτερα μετά την κατάθεση των νομοσχεδίων SOPA¹⁴⁰ και PIPA¹⁴¹, η συζήτηση αυτή τέμνει τόσο τον πολιτικό κόσμο, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ αλλά και τον επιστημονικό. Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά τις πολύ έντονες αντιδράσεις που εκφράστηκαν τα νομοσχέδια αποσύρθηκαν και αναμένεται να κατατεθούν εκ νέου χωρίς τις επίμαχες διατάξεις {βάλει και για την Ευρώπη που τα ψήφισε με τη μορφή ACTA¹⁴².

Αφορούν στην προστασία των πνευματικών

δικαιωμάτων επί προϊόντων όπως ταινίες, μουσική, βιβλία κ.α. Με τα επίμαχα νομοσχέδια όχι απλά διώκεται η ελεύθερη διακίνηση τέτοιων προϊόντων αλλά διαμορφώνεται και το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο για την σταδιακή εξάλειψη της ελεύθερης διακίνησης πληροφοριών.

Θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε την συζήτηση αυτή μέσα από το παράδειγμα της Wikipedia¹⁴³. Η εν λόγω ιστοσελίδα είναι μονάδα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και χρηματοδοτείται από δωρεές χρηστών της. Θα μπορούσαμε να πούμε

Εικόνα από την διαδικτυακή διαμαρτυρία της Wikipedia ενάντια στα νομοσχέδια SOPA και PIPA

¹⁴⁰ Stop Online Piracy Act

¹⁴¹ Protect IP Act

¹⁴² Coghlan A., MacKenzie D., 2011. "Revealed – the capitalist network that runs the world", *New Scientist*.

¹⁴³ Το Wikipedia είναι μια δωρεάν, συνεργατική, πολύγλωσση, διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια. Υποστηρίζεται από το μη κερδοσκοπικό ίδρυμα Wikimedia Foundation. Τα πάνω από 20 εκατομμύρια άρθρα του έχουν γραφτεί συνεργατικά από εθελοντές απ' όλον τον κόσμο. Σχεδόν όλα της τα άρθρα μπορούν να τροποποιηθούν από τον οποιονδήποτε έχει πρόσβαση στην ιστοσελίδα ενώ έχει περίπου 100.000 ενεργούς συστηματικούς αρθρογράφους.

ότι στην ουσία είναι μια κοινοτική βιβλιοθήκη, μόνο που στην περίπτωση της η κοινότητα δεν περιορίζεται γεωγραφικά αλλά στην ουσία της είναι παγκόσμια. Τόσο η Wikipedia όσο και οι κοινοτικές βιβλιοθήκες όπου η πρόσβαση σε αυτές είναι δωρεάν λειτουργούν ως δημόσια αγαθά. Είναι πιθανό ότι αν τα πράγματα ήταν όπως στις μεταπολεμικές δεκαετίες το Wikipedia όπως και οι κοινοτικές βιβλιοθήκες θα χρηματοδοτούνταν από τον κρατικό ή δημοτικό προϋπολογισμό. Αντίθετα, στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού η τάση είναι η αντίθετη, οι κοινοτικές βιβλιοθήκες εγκαταλείπονται από το κράτος, κλείνουν ή ιδιωτικοποιούνται εκτός και εάν μπορέσει η κοινότητα να επωμιστεί το κόστος λειτουργίας τους.

Σε αυτός το μήκος κύματος λοιπόν επιχειρείται και η εμπορευματοποίηση (όχι τόσο της πληροφορίας, μιας και αυτή έχει εμπορευματοποιηθεί σε μεγάλη έκταση όπως εξηγήσαμε παραπάνω) της πρόσβασης στην πληροφορία.

Σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση εδώ και μερικά χρόνια συζητείται έντονα η εκ νέου θέσπιση των πνευματικών δικαιωμάτων (CPT) ως βάσης της οικονομίας της γνώσης έτσι όπως νοείται από τη στρατηγική της Λισαβόνας. Όλες οι κατευθυντήριες οδηγίες της Ε.Ε. αποβλέπουν στην προώθηση των αγορών πληροφορίας και στην εμπορευματοποίηση ιδεών και γνώσης. Ακριβέστερα: δεν εμπορευματοποιούνται οι ιδέες και οι γνώση, αλλά η πρόσβαση σε αυτές οφείλει να καταστεί σπάνια ώστε να αυξηθεί η τιμή της και έτσι να αποτελέσει νέα πηγή για την παραγωγή αξίας.¹⁴⁴

Το πέρασμα λοιπόν κάποιων οικονομικών αγαθών από την σφαίρα του δημόσιου στην σφαίρα του ιδιωτικού αγαθού έχει κάποια κοινά χαρακτηριστικά με τις «Περιφράξεις των Κοινών Γαιών»¹⁴⁵, παραπέμποντας στην λεγόμενη και πρωταρχική συσσώρευση.

Οι ομοιότητες είναι πολλές αλλά πολλές είναι και οι διαφορές από τις «περιφράξεις» κατά την διαδικασία της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης. Οι

¹⁴⁴ Poltermann A. «Γνώση και ιδιοκτησία. Ποιος δημιουργεί αξίες στην κοινωνία της γνώσης και ποιος τις ιδιοποιείται;» στο Λαβράνου Α. (επιμ.), 2008. *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Πόλις, Αθήνα. Σελ 683

¹⁴⁵ Marazzi C., 2010. Σελ 34 και Negri A., "Postface", στο Fumagalli A., 2010. Σελ 266

απόπειρες όπως τα νομοσχέδια SOPA και PIPA να σηματοδοτούν το πέρασμα του αγαθού της πρόσβασης στην πληροφορία από την σφαίρα του δημόσιου στην σφαίρα του ιδιωτικού. Οι περιφράξεις όμως, δεν είχαν σαν κύριο στόχο την ιδιοποίηση της γης αλλά την «απελευθέρωση» των χωρικών από την γη τους ώστε να αποτελέσουν το απαραίτητο προλεταριάτο για τον ανερχόμενο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ακόμη, η ιδιοποίηση της γης και η χρήση της ως βοσκότοπος μπορούσε να τροφοδοτήσει με την σειρά της τις νέες υφαντουργίες με μαλλί, πολύτιμη πρώτη ύλη για την εποχή. Αυτές οι αναλογίες στην περίπτωση μας δεν υπάρχουν ή τουλάχιστον δεν είναι φανερές.

«Η προσεκτικότερη εξέταση της περιγραφής της πρωταρχικής συσσώρευσης στην οποία προβαίνει ο Μαρξ αποκαλύπτει ευρύ φάσμα διαδικασιών. Αυτές περιλαμβάνουν την εμπορευματοποίηση και ιδιωτικοποίηση της γης, καθώς και την βίαιη εκδίωξη των αγροτικών πληθυσμών· την μετατροπή ποικίλων μορφών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας (κοινή, συλλογική, κρατική, κλπ) σε αποκλειστικά δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας· την κατάργηση των δικαιωμάτων στις κοινοτικές γαίες· την εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης και την κατάργηση εναλλακτικών (αυτοχθόνων) μορφών παραγωγής και κατανάλωσης· αποικιακές, αποικιακές και αυτοκρατορικές διαδικασίες ιδιοποίησης περιουσιακών στοιχείων (που περιλαμβάνουν φυσικούς πόρους) · τον εκχρηματισμό των ανταλλαγών και την φορολόγηση, ιδιαίτερα της γης· το δουλεμπόριο· την τοκογλυφία, το εθνικό χρέος και τέλος το πιστωτικό σύστημα ως ριζοσπαστικά μέσα πρωταρχικής συσσώρευσης. Το κράτος που διαθέτει το μονοπώλιο της βίας και ορίζει τη νομιμότητα, παίζει κρίσιμο ρόλο τόσο στη στήριξη όσο και στην προώθηση αυτών των διαδικασιών.»

146

Τα νομοσχέδια αυτά συνιστούν ακριβώς αυτό που υπογραμμίζει ο Χάρβεϊ στο τέλος του εδαφίου, τον ορισμό της νομιμότητας στη χρήση και νομή ενός αγαθού μέσω της χρήσης του κρατικού μονοπωλίου στη βία. Από την αρχή της ανάπτυξης του

---

¹⁴⁶ Χάρβεϊ Ντ., 2006. Ο Νέος Ιμπεριαλισμός, Καστανιώτης, Αθήνα. Σελ 150

διαδικτύου το ζήτημα του περιορισμού του και του ελέγχου του αποτελεί μία σταθερή τάση, στην οποία επιδίδονται τμήματα των κυρίαρχων τάξεων. Άλλες φορές για οικονομικούς λόγους και άλλες φορές για πολιτικούς. Τέτοια περίπτωση, όπου το κίνητρο ήταν πολιτικό, ήταν η απενεργοποίηση του διαδικτύου από τις εκάστοτε κυβερνήσεις σε χώρες όπως η Αίγυπτος και η Τυνησία κατά την διάρκεια των επαναστάσεων στις αρχές του 2011. Στην διαδικασία καθυστόταξης του διαδικτύου για λογαριασμό της κυρίαρχης τάξης υπάρχουν πολλά εμπόδια τόσο τεχνικά όσο και πολιτικά. Όσο πιο πολύπλοκο θα γίνεται το διαδίκτυο τόσο πιο επιτυχημένη θα είναι η κάθε τέτοιου είδους προσπάθεια επιβολής . Όσον όμως αφορά στο πολιτικό σκέλος ισχύει ότι και με τα άλλα δημόσια αγαθά:

«Η μεταφορά δικαιωμάτων κοινής ιδιοκτησίας, που είχαν κερδηθεί με μακρόχρονη σκληρή ταξική πάλη (το δικαίωμα στην κρατική σύνταξη, στην κοινωνική πρόνοια, στην εθνική φροντίδα υγείας), στον ιδιωτικό τομέα υπήρξε μια από τις πιο διαβόητες για την αφαίρεση πόρων από άλλους, οι οποίες εφαρμόζονται στο όνομα της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας»¹⁴⁷.

84

Όμως αυτού του είδους η ιδιωτικοποίηση δεν βοηθά μόνο στην παγίωση της εξουσίας ή στην αύξηση της κερδοφορίας λειτουργεί ταυτόχρονα και σαν εκτόνωση για τα υπερσυσσωρευμένα κεφάλαια και για αυτό μπορεί να απομακρύνει ή πιο σωστά να αναβάλει το ξέσπασμα μιας κρίσης.

«Επομένως, πώς η συσσώρευση μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους βοηθά στην λύση του προβλήματος της υπερσυσσώρευσης; Ας θυμηθούμε ότι η υπερσυσσώρευσης είναι μια κατάσταση στην οποία πλεονάσματα κεφαλαίου (που συνοδεύονται ενδεχομένως από πλεονάσματα εργασίας) αργούν χωρίς να υπάρχουν χωρίς να υπάρχουν στον ορίζοντα κερδοφόρες διέξοδοι. [...] με άλλα λόγια εφόσον από το 1973 και μετά ο καπιταλισμός αντιμετώπιζε χρόνιο πρόβλημα υπερσυσσώρευσης, τότε το νεοφιλελεύθερο σχέδιο για την ιδιωτικοποίηση

---

¹⁴⁷ Χάρβεϊ Ντ., 2006. Σελ. 153

των πάντων είναι πολύ λογικό ως τρόπος για τη λύση του προβλήματος.»¹⁴⁸

Τέλος το κυρίαρχο σχέδιο που προωθείται για το διαδίκτυο και την πρόσβαση στην πληροφορία δεν μπορεί παρά να ταυτίζεται με το σχέδιο για όλα τα δημόσια αγαθά.

Αφού η ιδιωτικοποίηση και η φιλελευθεροποίηση της αγοράς ήταν η ιερή αρχή του νεοφιλελεύθερου κινήματος, το αποτέλεσμα ήταν να γίνει στόχος των κρατικών επιλογών ένας νέος γύρος «περίφραξης των κοινοτικών γαιών». Περιουσιακά στοιχεία που είτε ανήκαν στο κράτος είτε ήταν κοινά απελευθερώθηκαν στην αγορά, όπου το υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο μπορούσε να επενδύσει σε αυτά, να τα αναβαθμίσει και να κερδοσκοπήσει με αυτά.¹⁴⁹

Παραπέρα, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η διαδικασία που μπορεί να περιγραφεί ως «περίφραξη των κοινών γαιών» και γενικότερα η εμπορευματοποίηση αγαθών που μέχρι πρότινος δεν ήταν εμπορεύματα είναι ιστορικά προσδιορισμένη και εξαρτάται από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Με αυτό δεν εννοούμε τίποτα πέρα από το αυτονόητο, ότι δηλαδή για να περιφράξεις τις κοινές γαίες πρέπει να μπορείς πρώτα να κατασκευάσεις τον φράχτη. Αυτό όμως που φαντάζει τόσο αυτονόητο όταν αναφερόμαστε στον παρελθόν δεν είναι και τόσο αυτονόητο όταν προσπαθούμε να προσεγγίσουμε τις «περιφράξεις» του παρόντος.

Με ένα παράδειγμα, η διαδικασία χάραξης ΑΟΖ¹⁵⁰ αν και δυνατή θα ήταν ανούσια αν δεν υπήρχε η σημερινή τεχνολογία που επιτρέπει στα σύγχρονα γεωτρύπανα να φτάνουν σε τόσο μεγάλα βάθη όσο αυτά στη μέση των ωκεανών. Αντίστοιχα η προσπάθεια για την επιβολή των πνευματικών δικαιωμάτων στον διαδίκτυο λογοδοτεί στην ανάπτυξη της αντίστοιχης τεχνολογίας, και τέτοια τεχνολογία δεν υπάρχει. Αυτός είναι και ο λόγος που ο περιορισμός που επιβάλλεται μέχρι σήμερα βασίζεται σε «παραδοσιακές» μεθόδους όπως οι συλλήψεις από το FBI με την

¹⁴⁸ Χάρβεϊ Ντ., 2006. Σελ. 153-154

¹⁴⁹ Χάρβεϊ Ντ., 2006. Σελ. 160-161

¹⁵⁰ Αποκλειστικές Οικονομικές Ζώνες

κατηγορία της «πειρατείας», τον οικονομικό αποκλεισμό επιχειρήσεων που σχετίζονται με την πειρατεία¹⁵¹ και σε τελευταία ανάλυση με το «κατέβασμα του διακόπτη» όπως στην Αίγυπτο. Τέλος, το εάν θα περιοριστεί η ελευθερία διακίνησης των πληροφοριών στο διαδίκτυο πέρα από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων θα κριθεί από την «ταξική πάλη» όπως αναφέρει υπονοεί ο Ντ. Χάρβεϊ και όπως αυτή ήδη έχει αρχίσει να αντανακλάται μέσα από κινητοποιήσεις υπέρ της ελευθερίας στο διαδίκτυο από ομάδες όπως οι Anonymous, το κόμμα των Πειρατών στην Ευρώπη αλλά και την παγκόσμια μέρα δράσης ενάντια στα νομοσχέδια SOPA και PIPA.

---

¹⁵¹ Παρόμοιες διατάξεις περιείχαν τα νομοσχέδια SOPA και PIPA

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η συζήτηση που παρουσιάστηκε είναι ανοιχτή, με την έννοια ότι η τρέχουσα κρίση θα παρέχει υλικό για έρευνα και προβληματισμό για μεγάλο χρονικό διάστημα. Τα έργα που εξετάσαμε σηματοδοτούν στην ουσία το άνοιγμα της συζήτησης της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας για την τρέχουσα κρίση. Όλα έχουν σημαντική συμβολή στην άποψη που μπορούμε να σχηματίσουμε για τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις με τις ιδιαίτερες εμφάνσεις του κάθε συγγραφέα.

Κλείνοντας αυτή την εργασία, θα χρειαστεί να επισημάνουμε ότι ο κάθε ένας μελετητής που θέλει να προσεγγίζει τις οικονομικές κρίσεις από την σκοπιά του μαρξισμού, δεν μπορεί να εξαντλείται στην κατασκευή πολύπλοκων θεωρητικών σχημάτων. Τέτοια σχήματα κινδυνεύουν να αναλωθούν στην οικοδόμηση συνεκτικών αφαιρετικών αφηγήσεων με ουτοπικά χαρακτηριστικά που λίγη επαφή έχουν με την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα.

Σε αυτή την προσπάθεια μπορούμε να αντλήσουμε έμπνευση από τον ίδιο τον Μαρξ που για να μπορέσει να συνθέσει το μεγάλο του θεωρητικό έργο ήταν συνεχώς σε επαφή με τόσο με την παραγωγική διαδικασία σαν τέτοια αλλά και με τα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να αναγεννηθεί μια σύγχρονη και με μεγάλη ερμηνευτική ισχύ μαρξιστική πολιτική οικονομία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

“Foxconn Plan To Increase China Workforce to 1.3 Million”, 2010-08-19. Focus Taiwan News Channel

“Suicides at Foxconn: Light and Death”, 2010-05-27. The Economist

Clarke S., 1994. *Marx’s Theory of Crisis*, (διαθέσιμο και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.warwick.ac.uk/~syrbe/Publications.html>)

Coghlan A., MacKenzie D., 2011. “Revealed – the capitalist network that runs the world”, *New Scientist*. Διαθέσιμο και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.newscientist.com/article/mg21228354.500-revealed--the-capitalist-network-that-runs-the-world.html>

Dumenil G. & Levy D., 2011. *The Crisis of Neoliberalism*, Harvard University Press, London

Fumagalli A., Mezzadra S. (ed.), 2010. *Crisis in the global economy. Financial markets, social struggles and new political scenarios*, Semiotext(e), Los Angeles

Harman, C., 2011. *Καπιταλισμός Ζόμπι*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα

Harvey D., 2006. *The Limits to Capital*, New Edition, New York

Harvey D., 2010. *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, Profile Books, London

Howard M. C., J. E. King, 1989. *A History of Marxian Economics*, Volume I: 1883-1929, Princeton, New Jersey.

Howard M. C., J. E. King, 1992. *A History of Marxian Economics*, Volume II: 1929-1990, MacMillan Education LTD, London.

Malone, Andrew; Jones, Richard (2010-12-06). "Revealed: Inside the Chinese Suicide Sweatshop Where Workers Toil in 34-Hour Shifts to Make Your iPod". *Daily Mail*, London

Pomfret J., 2010-11-05. "Foxconn Worker Plunges to Death at China Plant: Report". Reuters

Roberts M., 2009. *The Great Recession. Profit cycles, economic crisis*

Κρούγκμαν, 1995. *Η Εποχή των Μειωμένων Προσδοκιών*, Πόλις, Αθήνα

Λαβράνου Α. (επιμ.), 2008. *Θεωρία, αξίες και κριτική. Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Πόλις, Αθήνα

Μαρξ Κ., 2009. *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Βιβλίο I: Το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα

Μαρξ Κ., 2009. *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Βιβλίο II: Το προτσές κυκλοφορίας του κεφαλαίου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα

Μαρξ Κ., 2009. *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Βιβλίο III*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα

Μαρξ Κ. Ένγκελς Φ., 1999. *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Θεμέλιο, Αθήνα

Μαρξ Κ., 1984. *Θεωρίες για την υπεραξία (τέταρτος τόμος του "Κεφαλαίου")*. Μέρος πρώτο, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα

Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., 2000. *Εισαγωγή στην Οικονομική Ανάλυση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

Μοσκόβσκα Ν., 1988. *Θεωρίες για τις Οικονομικές Κρίσεις*, Κριτική, Αθήνα

Μυλωνάκης Δ., 1996. «Το Πρόβλημα του Μετασχηματισμού των Αξιών σε Τιμές

Παραγωγής» στο Ν. Θεοδοκάς, Δ. Μυλωνάκης και Γ. Σταθάκης (επιμ.) *Αναδρομή στο Μαρξ*, Δελφίνι

Σταμάτης Γ., 1993. *Τεχνολογική Εξέλιξη και Ποσοστό Κέρδους στον Μαρξ*, Κριτική, Αθήνα

Χάρβεϊ Ντ., 2006. *Ο Νέος Ιμπεριαλισμός*, Καστανιώτης, Αθήνα